

SURÁNYI BÉLA

## A HÁZIÁLLATOK ÉS A CIVILIZÁCIÓ

### **BEVEZETÉS**

A mezőgazdaság megszületésével új távlat nyílt az emberiség számára, hiszen általa civilizációk születtek, államalakulatok jöttek létre, amelyek keretében működtek az emberi társadalmak és folyt a gazdasági élet. A mezőgazdaság elősegítette a kultúra, a tudomány és a művészet kialakulását, egyúttal ösztönözte az írásbeliség megjelenését is, amelyet a termények központi elosztása hívott életre.

A kibontakozó *termelőgazdálkodás* alapvetően befolyásolta a földhasználatot, formálta a településszerkezetet, hozzájárult a munkamegosztás kibontakozásához. Végző soron a mezőgazdaság indította el az embert a civilizáció felé vezető úton.

Mindez az új tevékenység merőben elütött a korábbi zsákmányoló gazdálkodástól, mivel újratermelte a korábban csak hasznosított anyagi javakat, ugyanakkor az ember a természet világára bizonyos mértékű befolyást is gyakorolhatott a gazdálkodás révén. A mezőgazdaság megszületésére az embert a szükség vezette rá, amely a háziállatok megszületéséhez, a kultúrnövények kinemesítéséhez, a termőföld megműveléséhez vezetett. De a két alapvető gazdálkodási ágazat csak ideális esetben létezett együttesen, időben és térben. A világ számos térségében erre még napjaikban sem nyílik lehetőség. Még korunkban is elterjedt a pásztoroló állattartás, mivel nincs mindenütt földművelésre alkalmas terület. A legelőként hasznosított terület kiterjedése messze meghaladja a szántóföldi művelésre igénybe vett földterület nagyságát. A régmúlt reliktumaként tovább él a mezőgazdasági kultúra megszületése előtt évezredekken át dívó gyűjtögetés, a halászat és a vadászat, mint élelemforrás a földkerekség elszigetelt, fejlődésben megrekedt térségeiben, a még meglévő természeti népek körében.

A *zsákmányoló gazdálkodás* (gyűjtögetés, halászat, vadászat) egyúttal kiváló lehetőséget nyújtott a korabeli emberek számára, hogy környezetüket alaposan megismerjék, elősegítve leendő háziállataik vad őseinek kiválasztását, későbbi kultúrnövényeik kinemesítését és művelésbe vételét. Ez egy hosszútávú fejlődés alapjait rakta le, amelyből megszületett mai világunk mezőgazdasága, karöltve a tudomány és a természeti gyakorlat egyidejű kialakulásával. Mindez hozzásegítette az embert életminőségének fokozatos javulásához.

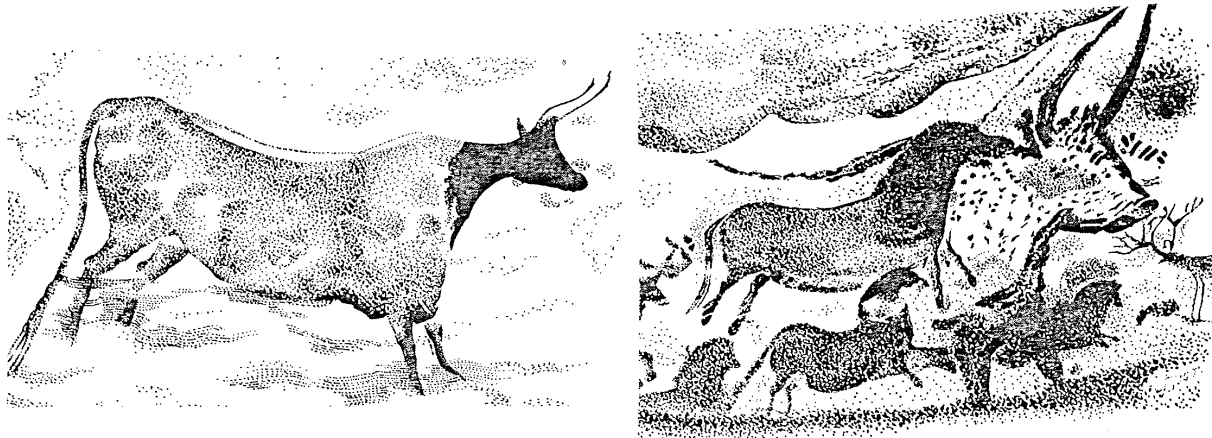
### **AZ EMBER ÉS AZ ÁLLAT KAPCSOLATA**

„A zsidó-keresztény világfelfogás az embernek az állatokhoz való viszonyát a *Teremtés könyvében* fogalmazza meg (amely szerint az ember hatalmat kapott arra nézve, hogy uralkodjon), „a tenger halain, az ég madarain és a földön élő mindenféle állat fölött. Ez a felfogás évezredekken át istenadta jogot biztosított az embernek arra, hogy akarata szerint kizsákmányolja, kiirtsa vagy átalakítsa az állatokat...”<sup>1</sup>. Írott-íratlan formában élt ez a vélekedés az emberi közösségekben, és ennek érvényesülése sokszor olyan arányokat öltött, hogy az állatfajok egész sora esett áldozatául. Például erre a sorsra jutott az amerikai bölény vagy az afrikai dodó madár, stb. De a sort lehetne folytatni, jöllehet mindez az emberi lét fennmaradása érdekében történt. A korai közösségek a neolitikum előtti korból a legfontosabb húsforráshoz a vadon élő állatok elejtésével jutottak. Nem beszélve az állati szőrnek (bunda) a

---

<sup>1</sup> Chaline, E. (2014): 6-7.

ruházkodásban betöltött szerepéről. A barlangrajzok ábrázolásai tanúsítják a korabeli ember ráutaltságát az állatok hasznosítására.



1. ábra Vörös tehén és hosszú szarvú bika (Lascaux-i barlangrajzok). Forrás: Zeuner, Fr. (1963): 208-209

A halászat és a vadászat kiegészítette a növényi gyűjtögetés kínálatát. Mindkettő hagyományai visszanyúlnak az évezredek korai szakaszára.

Sőt egyéb megoldások is születtek, például hazánkban a pákász életmód, amely szinte teljes szolgáltatást nyújtott, mindez érvényesült a világ más tájain is.

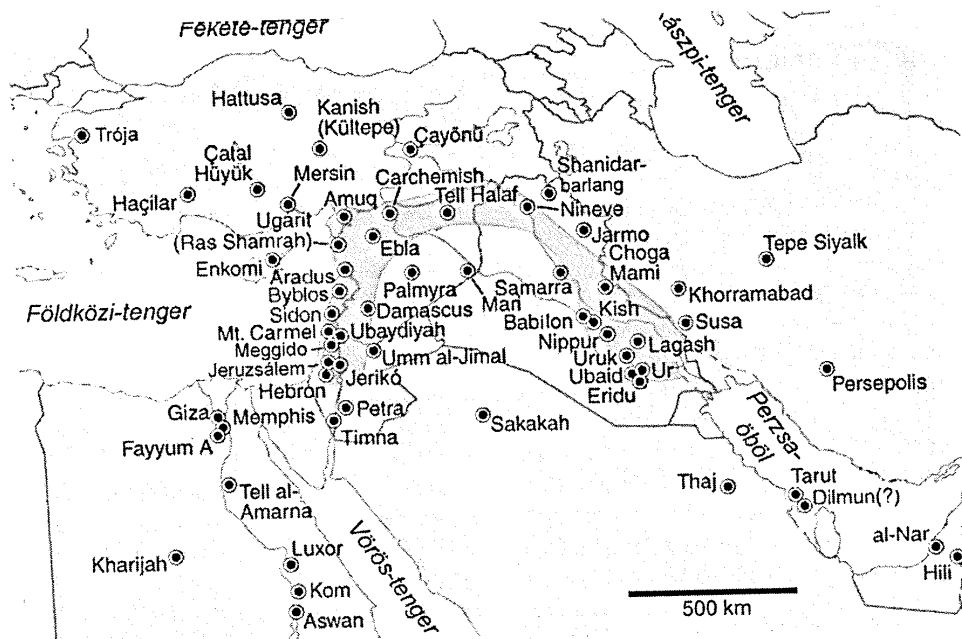
Az 1950-1960-as években a domesztikáció színterét illetően elfogadottá vált az a vélemény egyrészt, hogy a mezőgazdaság és az élelemtermelés kialakulásának alapfeltétele volt a háziásítás, másrészt a domesztikáció csak ott születhetett meg, ahol az adott állatfaj vad őse előfordult, harmadrészt a folyamat időbeliségére a választ a régészeti feltárások adhatják meg<sup>2</sup>. Az archeozoológiai munkálatok ezen a téren döntő jelentőségűek.

A domesztikáció szempontjából a legideálisabb színtérnek az ún. Termékeny Félhold kínálkozott. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a világ más tájain nem zajlott volna le ehhez hasonló folyamat. A térség szerepére utal, hogy DNy-Ázsia központi részén valamennyi – az emberiség számára fontos – háziállat valamennyi vad őse előfordul.

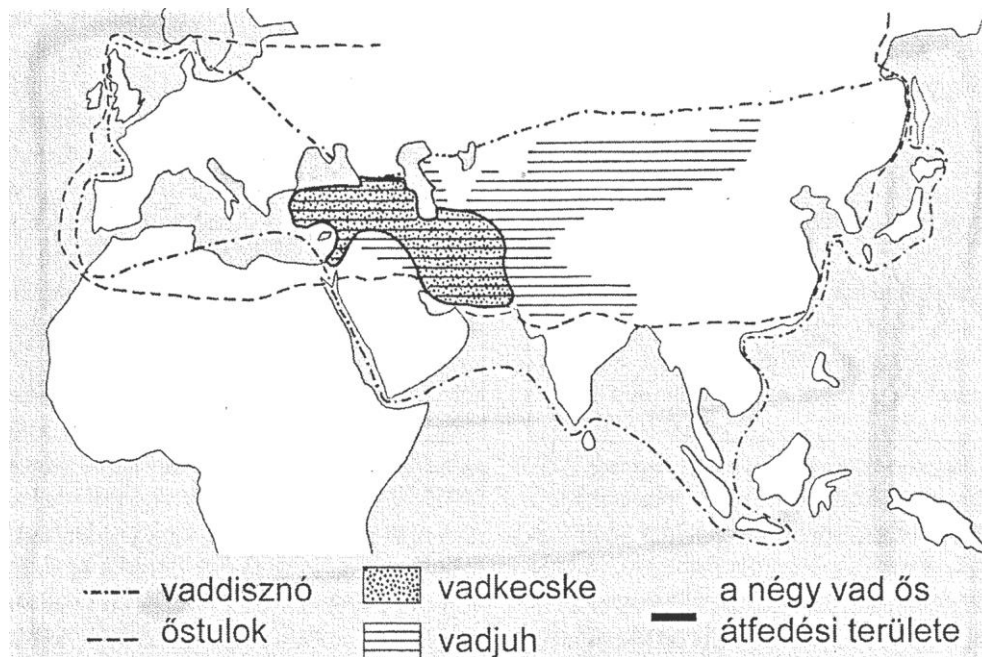
Noha elég kiterjedt a vaddisznó, az őstulok, a vadkecske és a vadjuh eurázsiai elterjedése, az ábrán jelzett területen mind a négy háziállatnak fellelhető a vad őse. A fentiekben említett központi zóna elmélet mellett az ún. neoklimatikus nézet a kedvező éghajlati hatásokkal indokolja az állattartás kibontakozását. Az „édenkert elmélet” mögött azon területek húzódnak meg, ahol a korabeli népesség nem szorult rá mezőgazdasági termelvényekre. A „népességnyomás elmélet” a 20. század közepén fogalmazódott meg, amely szerint a dny-ázsiai térség bővülő népessége készítette a közösségeket a gazdálkodási mód megváltoztatására, vagyis a haszonvételtől a termelésre. Mindennek a háttérben a szükség, a gazdasági kényszer húzódtott meg, amely életmódváltást idézett elő. A tudományos kutatások eddig nem adtak végleges választ számos kérdésre a mezőgazdasági kultúra, benne az állattartás megszületésének okait illetően, így újabb elméletek születtek. Ezzel kapcsolatban Bartosiewicz L. írja: „Az eddig felsorolt elméletek némelyikében a környezet nagyfokú változása, másokban a népesség növekedése, a társadalom fejlődése a mezőgazdaság, illetve az állattartás kezdeteinek feltételezett fő mozgatója (... azonban csak) arról lehet szó, hogy bizonyos helyeken és helyzetekben egyikük a másoknál fontosabb lehet. Az is kétségtelen, hogy amint a

<sup>2</sup> Bartosiewicz L. (2006): 42, 44, 45.

háziásítás megkezdődött, visszahatott a létrehozó társadalomra, és ez a visszacsatolás serkentette a termelés további fokozását.”



2. ábra A „Termékeny Félhold” (árnyalt terület) létezését a XX. század végére számtalan



régészeti feltárás igazolta. Forrás: Bartosiewicz L. (2006): 42

3. ábra Délnyugat-Ázsia központi részén valamennyi legfontosabb háziállatunk vad őse előfordult. Forrás: Bartosiewicz L. (2006): 43.

Az egyes háziállatfajok megjelenésén túl fontos az is, hogy a *hasznosítás terén* milyen új formák kerültek idővel előtérbe, mivel ez jelzi az állattartás minőségének változását, az állattípusok körének bővülését, ami végső soron befolyásolja az állattartás színvonalát.

A *neolitikumban* az állattartás célja a hústartalék biztosítása volt. E korszak második felében azonban már a tej-gyapjú-igaerő bővítette a választékot, ami viszont nem járt együtt a minőségi fejlődéssel. A *vaskor* idején már kezdetét vette a tudatosabb állattartás, elsősorban a római császárkorban. Róma bukásával a középkor végéig az antik világ eredményei elenyésztek, a népvándorlás századai elsodorták még a nyomokban föllehető klasszikus világ örökségét is. Az *európai reneszánsztól* beszélhetünk csak a tudatos állattartás megjelenéséről. Az újkor beköszöntével kezdett kibontakozni a tudományos alapokon nyugvó *állattenyésztő állattartás*. Mindez hatással volt a földrajzi felfedezések korában az *európai telepések* kirajzásával meghódított területek későbbi állattartó kultúrájára.

## **A HÁZIÁLLATOK ELTERJEDÉSE**

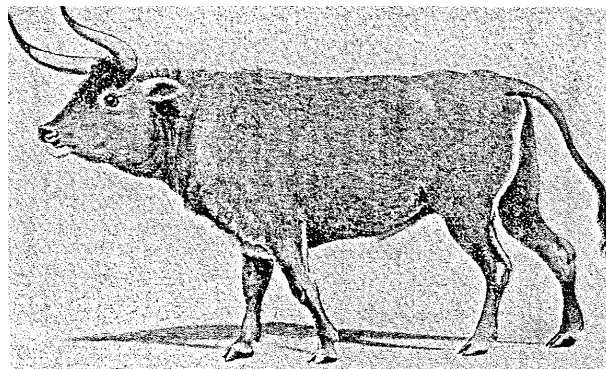
A háziállatok kialakulása időben hosszú időszakot vett igénybe. Ez állatfajonként változott, de annyi bizonyos, hogy minél később vette kezdetét, annál nagyobb szerepet kapott a haszonvétel mértéke, azaz a minél szélesebb körű használhatóság: hús, tej, gyapjú, igaerő, bőr, csont, trágya, stb. egy-egy állatfajt illetően. Különösen érvényesült ez az ún. második termékforradalom során, ami a domesztikáció második szakaszát jelentette. A „kultúrába vétel” az egyes fajokat tekintve, eltérő színvonalon mozgott. Magának a domesztikációnak az értelmezése azt jelenti, hogy újabb és újabb fajok bevonására kerül sor napjainkban is, továbbá a már háziasított állatok is folyamatosan változnak, az ún. háziasítottsági fokuk magasabb szintet képvisel, vagyis a haszonállatok evolúciója – a kultúrnövényekhez hasonlóan – nem fejeződött be, korunkban is folyik. A tudomány még sok kérdés megválaszolásával adós. Az ember által befolyásolt állattartás, majd később a tenyésztés tudatos megszületése térben és időben eltérő képet mutat a világon. Ugyanilyen izgalmas kérdéskör az, hogy az egyes háziállatfajok miként terjedtek el a történelem során, az egyes földrajzi régiókban, kialakulási helyüktől függetlenül. Milyen terjedési útvonalat futottak be, és ez mikor következett be. Noha az állatok domesztikációjának történetét nehezebb nyomon követni, mint a kultúrnövényeknél, de nem kisebb gondot jelent a háziállatok terjedésének a mikéntje is. Az egyes területeken való megjelenésüket a természeti környezet, a közösség társadalmának gazdasági viszonyai, a népesség táplálkozási szokásai és főleg a mezőgazdasági termelés színvonala befolyásolhatja. Nem beszélve a vallási hagyományokról, stb.

A világ állatállományáról a FAO 2002-ben részletes jelentést adott ki<sup>3</sup>. Az állattenyésztésben vezető szerepet játszó országoknál a létszám nagysága nem jelenti azt, hogy egyidejűleg a termelés egyedi nagyságában is hasonló színvonalat képvisel. A *szarvasmarha-állomány* esetén a világon több, mint 1,3 milliárd egyed tartottak nyilván, amelyből Európa és Észak-, Közép-Amerika részesedése nem érte el a 25%-ot. Ugyanakkor a *tejtermelés* mennyiségét tekintve 60% fölötti értéket mutatott. Ázsiát tekintve a 35%-os állományrészesedés ellenére, a tej mennyiségét tekintve 20%-kal részesedett. A *sertéságazatban* Ázsia állománya közel kétszerese (60%) a fentiekben jelzett térségeknek, amelynek közel 50%-a *kínai* állományra esett. A világon összesen közel egy milliárd darab sertést vettek számba. A *juhállomány* létszáma szintén egy milliárd körül mozgott, amelyből 60%-ot tett ki Ázsia és Afrika, szemben Európa 14%-ával. A *lóállomány* több mint fele az Újvilágban található. Eurázsia részesedése 40% körül mozgott. A világon összesen közel 60 millió lovat tartottak. A *szamár* 42 millió egyedéből Afrikára 36%, Ázsiára 44% jutott. A 13,5 millió *öszvér* közel 40%-a Ázsiára jutott, a többi kontinensen 5%-os volt a részesedés. A világ *teveállományának* (19,3 millió darab) közel 80%-a Afrika háziállatait gyarapítja, a fennmaradó hányad Ázsiában található. A népes baromfiállomány zömét a *tyúk* teszi ki, amely közel 15 milliárd darabbal vezeti a versenyt.

<sup>3</sup> Szabó L. (szerk.) (2005): 206, 211, 214, 216, 222, 226, 228, 231.

Észak- és Közép-Amerika közel 20%-kal, Európa 12%-kal, Ázsia mintegy 50%-kal – egyedül Kína 25 – részesedett. A *kacsa* létszám (összesen: közel egy milliárd darab) 70%-át Kínában tartják. A *pulykaállományból* (243 millió darab) 40% Észak-, Közép-Amerikában, 46% Európában lelhető föl.

A szarvasmarha házasításának őse a *tulok*<sup>4</sup>. *Chaline*<sup>5</sup> szerint India területén lépett színre és innen jutott el Európa más tájaira. A korai kőkorszakban már széles körben fordult elő. Annyi bizonyos, hogy korai domesztikációjának a színtere változatos képet mutat, hiszen a régészeti adatok jelzik, hogy DNy-Ázsián kívül már korán megjelent, mint háziállat Észak-Afrikában és Európában. De az sem kizárt, hogy az utóbbi színhelyen önállóan is házasították, mert más fejformával rendelkezett, és rövidebb volt a szarva.



4. ábra Östulok (*Bos primigenius*). Forrás: Hankó B. (1943): 385.

A szarvasmarha a Balkánon keresztül jutott el Európába. De az is valószínűsíthető, hogy Európa *önálló domesztikációs* színhely volt.

Mindkét fajcsoport – rövid és hosszú szarvú – régészeti leletei megtalálhatók a vaskori Európában. A mai rövid szarvú fajták, így pl. a *vörös dán* vagy a *svájci barna marha* a *Bos brachyceros*, az olasz *homogira* fajta a *Bos primigenius* leszármazottjának tekinthető<sup>6</sup>. Előfordul olyan vélemény is, amelyik a *Bos primigeniust* tekinti minden fajta ősenek. Abban viszont egyetértés van a szakemberek körében, hogy különbséget tesznek az *európai szarvasmarhák* és a *zebu-félék* között. Ez utóbbi marhafélének a *púpja* feltehetően a domesztikáció során alakult ki, elsősorban a *Bos primigenius* eredetű fajjal történő keresztezés révén. A *trópusok* szarvasmarháinak zöme a zebutól származik. Eredeti házasításának színterétől – Indiától – hosszú utat tett meg. Az elterjedése több hullámban következett be. A Kr. u. 7. században a zebu „eljuttatásában” az *arabok* fontos szerepet játszottak. A *Bos brachyceros* csoportba tartozó marhafélékkel való kereszteződés eredménye lett a *szanga-fajta*. A mai *afrikaner-fajta* kialakulása a *szanga-fajta*hoz és a zebuhoz kötődik. A Szaharától délre a fajták többsége *zebu vérségű*, amely alól kivételt jelent Egyiptom és Észak-Afrika térsége.

A korai neolitikum elején eljutott már Észak-Kínába a szarvasmarhán kívül a juh és a kecske is. Ezek fajtái dny-ázsiai eredetűek, ugyanakkor Dél-Kínában a szarvasmarhák terén a *brachyceros-zebu* keresztezésű egyedek dominálnak. Hasonló a fajták eredete Hátsó-Indiában, Indonéziában és a Fülöp-szigeteken. Megjegyzendő, hogy ahol a *hindu-civilizáció* érvényesült, ott fejték, illetve fejk a teheneket, de Vietnamban, mint *kínai civilizációs* területen, ismeretlen a tehenek fejése, a tejhasznosítás gyakorlata. Polinéziában az európaiak megjelenése előtt a szarvasmarha ismeretlen volt, csak sertés- és baromfitartás dívott.

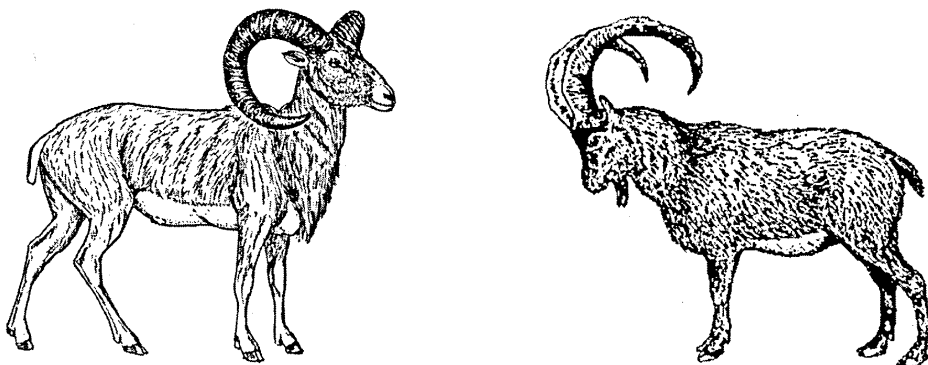
<sup>4</sup> Grigg, D. B. (1980): 47.

<sup>5</sup> Chaline, E. (2014): 35.

<sup>6</sup> Sambraus, H. H. (2002): 60-61.

Az *Újvilág*<sup>7</sup> felfedezésével az európai telepesek révén az óvilági állatfajokra épülő állattartó-kultúra tere bővült. Kolumbusz már második útja során marhát, juhot és kecskét vitt magával. A szarvasmarhát illetően a spanyolok és a portugálok a meghódított tájakon a hosszú szarvú fajtacsoportot terjesztették el. A később megjelenő északnyugat-európai bevándorlók saját, leginkább rövid szarvú fajtáikat vitték új hazájukba. Az Egyesült Államok mai szarvasmarha-állományának alapjait a 19. században behozott észak- és nyugat-európai fajták rakták le. Az *Újvilág marhafajtáiról* elmondható, hogy fajtaösszetétele etnikai hovatartozást tükröz.

A trópusokon a szarvasmarhát jórészt igaerőként veszik igénybe. Ezt a szerepet Dél-, Délkelet-Ázsiában a *vízibivaly* tölti be. Ennek az állatfajnak a domesztikációjára Kr. e. 3000 környékén került sor, és innen jutott el Mezopotámiába, majd nyugat felé, a Közel-Kelet közbeiktatásával a Balkánra, majd az avarok idején az Al-Duna vidékére. De nem csak nyugat, hanem kelet felé is vezetett útja. Az indiai civilizáció befolyása alatt álló tájakon elterjedt tejhasznosítása is az igaerő mellett.



5. ábra A házi juh vad őse az ázsiai vadjuh (balra). A házi kecske vad őse a bezoárkecske (jobbra). Forrás: Bartosiewicz L. (2006.): 44.

A *juh* és a *kecske* domesztikációja megelőzte a többi gazdasági haszonállatét. A *házasítás színterére* több elmélet született, beleértve DNy-Európát, DNy- és Közép-Ázsiát is. A *vadkecske* élettere kizárólag DNy-Ázsia, ami talán bővíthetett Észak-Indiával. Az ősi földművelő közösségek révén mindkét háziállat eljutott Kínába, egyúttal nyugat felé is. A juhleletek tanúsítják az ókori Egyiptom szerepét, a nyugati területek felé vezető úton. Külön említendő a *merinó-fajta*, amely az újkortól befolyásolta szinte az egész világ gyapjútermelését. Hispániának a juhtartása visszanyúlik a korai időkre, amelynek haszonállata az *ibériai juh* volt. A Kr. u. 12. század közepén ezt az ősi fajtát szorította ki a merinó-fajta, amelynek elnevezése eltérő álláspontot tükröz:

1. Összefüggésben lehet az egyik berber törzs nevével – *beni-merines* –, lehetséges, hogy Karthágóból került be az Ibériai-félszigetre, de az is lehetséges, hogy az arabok révén jutott el a mai Spanyolország területére a Kr. u. 7. században. Noha úgy a behozatal, mint az elnevezés vita tárgyát képezi.
2. A másik megnevezés eredete lehetséges, hogy a kasztíliai hatósági ellenőr, a *merindad* nevéből származik, amely viszont latin eredetű szó. Annyi azonban bizonyos, hogy a spanyol merinó szó terjedt el a világon, a fajta nevét illetően<sup>8</sup>.

<sup>7</sup> Surányi B. (2021): 14-15.

<sup>8</sup> Rác J. (2012): 324, 243-244, 98.

A spanyol merinó-fajta tenyészkörzete a 16. századik kizárólag Hispánia volt, és csak azután került át egyrészt Latin-Amerikába – Brazília kivételével –, másrészt pedig a 18. századtól Európa számos részébe és a világ egyéb tájaira, köztük elsősorban Ausztrálóceániába. A fajta meghonosítása Angliában, az éghajlat miatt kudarcot vallott. Ugyanakkor az angol fajták fontos szerepet játszottak keresztezési partnerként Argentínában és Új-Zélandon.

A *vaddisznó* azon háziállatosok közé tartozik, amelyet Eurázsia több színhelyén domesztikáltak, így Európában, Oroszországban és Kínában. Mivel erdőlakó állat volt, Afrika, a Mediterráneum nem jöhetett számításba. Házasítás utáni terjedését korlátozta a *vallási tilalmak* térhódítása az ókori zsidók, majd az iszlám vallás befolyási övezetében, vagyis DNy-Ázsiában, és az arab uralom alá került Észak-Afrikában. Ismeretes, hogy a világ sertésállományának 9/10-e Kínában, Észak-, Nyugat-Európában és az amerikai kontinensen található.

A baromfi-félék közül a *tyúkfélék* házasítása feltehetően Délkelet-Ázsiában következett be<sup>9</sup>, és a házi tyúk a *vörös bankivatyúk* és az indiai *szürke bankivatyúk* kereszteződésével született meg. Délkelet-Ázsiából eljutott Kínába, az Indus-folyó völgybe, majd Afrikába és Európába. Terjedési útvonala bővült Polinéziával és a későbbi Chilével. Húsa és tojása olcsó állati terméket biztosított. Szerepe felértékelődött a *populáció-genetika* megszületésével, amely a tyúkfélékkel bizonyította létjogosultságát. Földrajzi elterjedtségére utalnak a FAO már említett 2002. évi adatai, miszerint a világ tyúkállományának kb. 50%-a Ázsiában található, de az amerikai kontinens részesedése is 30%. Európa 12%-ot mutat. A tyúktartás vadhajtsa a kakasviadal, amely a Kr. e. 3. évezred óta dívik, Indiából kiindulva az egész világon elterjedt. A *pulyka* ismert és elterjedt baromfi-féle, amelynek állomány nagysága szinte egyenletesen oszlik meg Amerika és Európa között. „A karácsonyi pulyka (...) a viktoriánus korban lett a nemzet kedvence. A karácsonyi pulyka sütésének a szokása Angliából terjedt el az angolszász világ egyéb részein” – írja *Chaline*<sup>10</sup>. A kedvelt baromfi másik ünnepe a hálaadás napja, amelynek szokása 1621-ben, a későbbi Massachusetts szövetségi államból indult útjára. Az indián őslakosok által házasított újvilági állatot húsáért, tojásáért kedvelték, sőt egyes törzseknél totemállatként is szerepelt. Az angolszászok révén nyerte el rangját a háziállatok körében.

Noha hazánkban is képviselteti magát a *kacsa*, mint évszázadok óta tartott baromfiféle, a „házi kacsa tartásának központja Ázsia trópusi és szubtrópusi monszun vidékei. Ázsiában él a Föld kacsaállományának közel 90%-a, ezen belül Kínában a 70%-a”<sup>11</sup>. A világnak ezen a táján a kacsa szorosán kötődik a *rizstermesztéshez*. Egyúttal elterjedt a halastavak *hal-kacsa tartása* is. Ami a lúdtartást illeti, létszámban és jelentőségben szintén Kína szerepe domborodik ki. Tartása Európában is számottevő. A lúdtartó országok körében Magyarország előkelő helyet foglal el, elsősorban *libamáj-termelésben* a franciák és Izrael társaságában.

## ***A HÁZIÁLLATOK, MINT JELKÉPEK, ÉS A „SZENTÁLLATOK”***

Az állatok szerepe az egyes *mitológiákban*<sup>12</sup> igen jelentős volt, elsősorban az emberi közösségektől, beletartoztak a társadalmi hierarchiába, melyeknek élén a szent állatok, a totemisztikus ősök foglaltak helyet. Bár ez az állat-ember kapcsolat túlmutatott a háziállatok viszonylag szűk körén. Mindez sok esetben az ember és a természet egészének meghatározott

---

<sup>9</sup> Chaline, E. (2014): 90-95.

<sup>10</sup> Ua: 132-133.

<sup>11</sup> Szabó L. (szerk.) (2005): 230.

<sup>12</sup> Surányi B. (2021): 17-18.

modelljét jelentette, főleg a *termékenység* és az *életfolyamatok* ciklikussága terén. Később az állatok szerepeltetése az eposzokban, állatmesékben, közmondásokban, stb. allegorikus tartalommal bírt, ami az archaikus hagyományok folytatását jelentette. Ezek később szintén bővelkednek már újabb meglévő, illetve a továbbiakban születendő háziállatokkal.

Különösen elterjedt az állatok földrészekkel, évszakokkal, természeti erőkkel történő összekapcsolása. Kínában a hónapok állattársításának szereplői között szerepelt az ökör, a nyúl és a ló, a kecske, a kakas és a kutya, valamint a házisertés őse, a vaddisznó. A mongoloknál és a tibetieknél a háziállatok közül a tehén, a nyúl, a ló, a juh, a kakas, a kutya és a sertés jelenített meg hónapot. Az ókori Hellaszban a Nap kísérői között foglalt helyet: macska, kutya, szamár, kecske, ökör, stb. A muszlin követőinél hasonló „képviselési rendszer” élt az ég és az ember között: bárány, szamárganca, ló, ökör, galamb, teve, stb.

Az állat, mint *totem* ős, segíti az embert elhelyezni a természetben, összekapcsolja a közösséget az adott területtel, a jelent a múlttal, és bizonyos magatartási normák keretében fűzi őket egybe. Az ember, a nemzetség kapcsolata az állattal, mint totemmel, mitológiai szereplőként élt tovább, amit bizonyos elbeszélő fordulatok is tanúsítanak. („Ez akkor történt, amikor az állatok még emberek voltak.”)

Különösen a görög mitológia bővelkedik, a növényekhez hasonlóan, az állatok *antropomorf* megjelenítésében, amire példa Zeus eseté, aki Európé elrablását bikaként hajtotta végre. De ez egyúttal utal a *szarvasmarhá*nak a Földközi-tenger keleti régiójában betöltött szerepére is.

A szentállatok, vagyis egy-egy istenség *állati jelképei* gyakoriak voltak az ókori népek hitvilágában, amelyek állatképben megjelenő istenek voltak. Így az ókori Egyiptomban Ápisz bika Ptah istennel volt kapcsolatos, továbbá a feltámadás istenével, Oziris-szal. Anubiszt a kutya képviselte. Nutot, az égbolt istenét tehén jelenítette meg. Indiában a ló képét öltő istenek alakja többek között Dakhira (?) volt. Véglegesen összeforrt pl. Pán alakja (vadászok, pásztorok, erdők istene) a kecskével. Hasonló formáció volt Héra (Zeusz felesége) és a tehén kapcsolata, vagy Poseidon (tenger istene) lova, stb. De nem nélkülözték Amerika indián népcsoportjai sem az állatok közvetítő szerepét, noha ezek az állatok nem a leendő háziállatok köréből kerültek ki, hiszen a domesztikáció súlypontja Euráziában volt.

Ugyanakkor nem hiányoztak az *állati termékek* sem, ezek is színesítették a korabeli népek hitvilágát, ami jelezte a terméknek a közösségben betöltött szerepét. Ezeknek köre nagyobb népcsoportokra, nyelvcsaládokra is kiterjedt, így pl. a germánokra, az uráli népekre vagy az Újvilág indián törzseire. A húsforrásoknak tekintett háziállatok mellett ugyanolyan szerepet játszott pl. a *tej*, amely egyúttal áldozati termék is volt, gyakran bővülve a *mézzel*. A „tejjel-mézzel folyó Kánaán” valós állapotot testesített meg. A kifejezésben egy általánosabb érvényű *jövőkép* fogalmazódik meg, nem csak a zsidóság számára. A *vajkészítésről* Salamon király, a *sajtról* Dávid király könyve tesz említést. Jézus korában, Jeruzsálemben ismert volt a *Sajtkészítők-völgye*. Az ókori Kínában a Kr. e. 4. évezredben *Fu-Hsi* császár rendelete szorgalmazta tejelő marhák és juhok tartását. Remete Szent Antalt (251-356-ig élt) a háziállatok patrónusaként tartja számon a világ (lásd: Christin White: A szentek kis lexikona. Budapest, 1993. 19-20.).

A prehistorikus időkben a tehén a *bőség* és a *jólét* jelképe volt. A hinduk hitvilágához kapcsolódik a nagy déli-tenger rejtélye, amely az *örök élet italát*, a tejet őrzi az ún. tejóceánban. A Közel-Keleten a *szarvasmarha* körül kialakult kultusz közel azonos időben formálódott, mint a hinduknál. Az *indoeurópai népek* mitológiai hagyományaiban – mint már említettük – a tej a bőség forrása: a Rigvédában, Homérosz eposzában és a latin nyelvben a *tőgy* szó másik jelentése között szerepel a bőség és a termékenység fogalma. A hettitáktól a rómaiakig *vemhes tehenet* áldoztak az isteneknek. A hindu civilizáció megőrizte a fejés, a tejhasznosítás hagyományát, ahol nem csak fejték az állatot, hanem különféle termékeket készítettek belőle,

amelybe bevonták a szarvasmarhán kívül a *juh*ot és a *kecskét* is. A sajtkészítésről Homérosz eposza adott számot, amelynek alapanyaga a juhtej volt. A *Tejút* mítosza is a görögök képzelőerejét dicséri. Az elmondottak alátámasztják azt, hogy az állatokhoz, elsősorban a háziállatokhoz kötődő mitikus elemeknek alapos *történelmi magja* volt.

## ***A HÁZIÁLLATFAJOK, -FAJTÁK TÖRTÉNETÉBŐL***

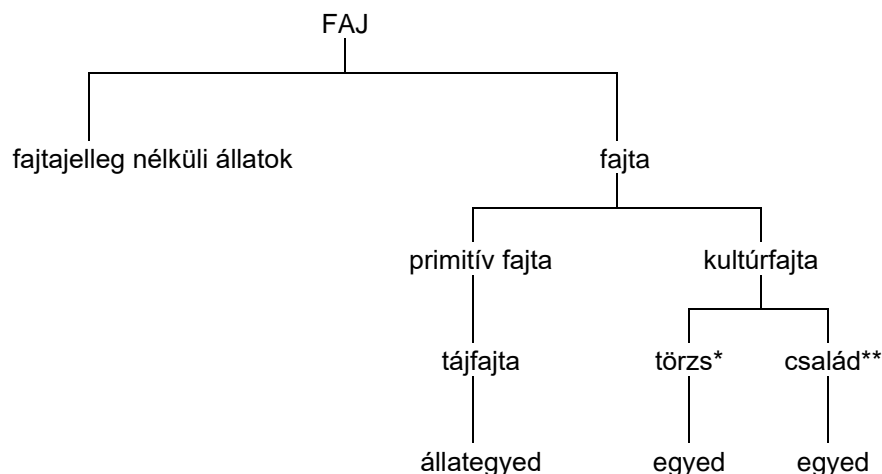
A háziállatok megszületésével a *domesztikációnak* csak egy – noha nagyon fontos – szakasza zárult le<sup>13</sup>. Már a korai szakaszban is legalább ekkora jelentősége volt egy-egy fajon belül a *fajták* megjelenésének. Nem beszélve arról, hogy a tudományos alapokon nyugvó nemesítés genetikai ismeretei másfél évszázadra tekintenek vissza. Mindez azt jelenti, hogy a korai nemesítések, egyes fajták „kimunkálása” a *tapasztalatra* épült. Kevésbé ismert, hogy a Festetics-dinasztia nemcsak a Georgikon megalapításában, hanem az új tudományág felfedezésében is jeleskedett. *Festetics Imre* (1764-1847), a *juhtenyésztő* szakember már fél évszázaddal *Mendel*, a brünni szerzetes előtt, *1819-ben* papírra vetette elképzeléseit az öröklődésről, „ráértett a gének jelenlétére”. A genetika elnevezést is ő használta először, megelőzve nyolcvan évvel a hivatalos névadót, *William Bateson*-t. Festetics, ha nem is fedezte föl Mendelt, de *megalapozta* annak későbbi munkásságát, aki *1866-ban* jelentette meg tanulmányát. A tudomány csak 1900 után fordult perdöntően a genetika addigi eredményei felé.

A genetika tudományának felfedezése előtt születtek meg a *tájfajták*, amelyek később számos világhírű fajták ősei voltak. Joggal állapítja meg már a háziállatfajt illetően is<sup>14</sup>, hogy „... az egyes állatfajok domesztikációjának eredeti okai nem egyeznek meg a mai használati célokkal, mert a vad fajok teljesítménye jelentősen eltér a háziasított állatokétól. A *juh*, *kecske* és a *guonaco* (láma őse) vad fajainak például nincs gyapjúja. A *bankiva tyúk* csak néhány tojást rak fészkébe (...) A vadon élő *emlősök* nőstényeinek tejelő képessége csak a saját kölykök felnevelését biztosította. Az ember nem is sejtette, hogy a háziasítás folyamán az *állatok teljesítménye* is így fog fejlődni. Bizonyos fajok (kutya, sertés) önként is csatlakozhattak az emberhez, és annak hulladékaiból éltek. Más állatok eleinte a kultikus eseményeknél szerepeltek áldozati állatként (...) Néhány fajról feltételezik, hogy a korai fejlett kultúrákban háziasították őket, de később lemondtak hasznosításukról.” Noha ezt a csontleletek nem támasztják alá.

---

<sup>13</sup> Surányi B. (2021): 32.

<sup>14</sup> Sambraus, H. (2002): 9.



\*: apaállat összes nemzedéke; \*\*: nőivarú állat utódai

6. ábra A faj keretén belüli rendszer megoszlása. Forrás: Wellmann O. (1921): 40.

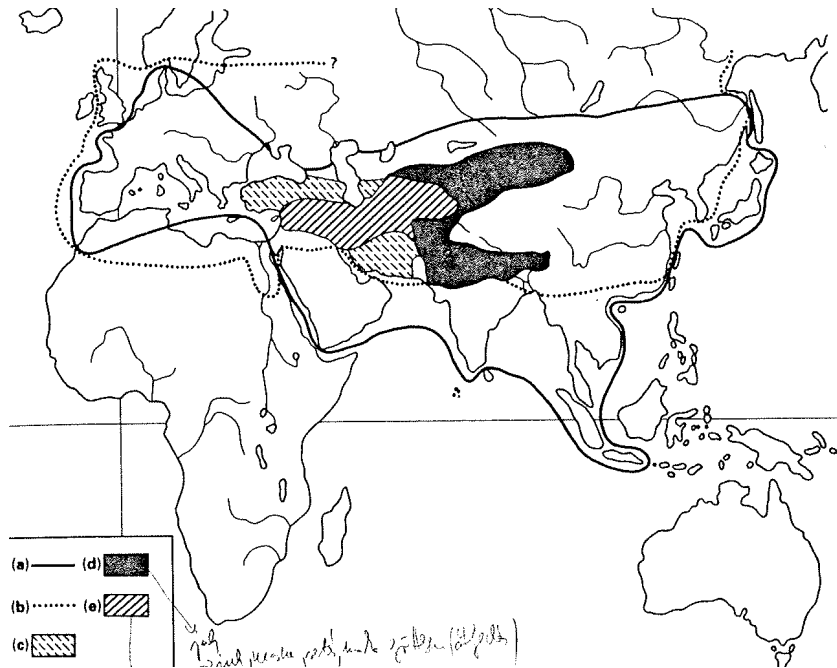
Felvetődik a kérdés, hogy mióta beszélhetünk fajtákról. Azt lehet mondani, hogy már a háziásítás kezdetén léteztek fajták a korai állattartás korszakában. *Sambraus*<sup>15</sup> említi, hogy „... a csontleletek és a képek alapján bizonyítható, hogy már Asszíriában, Babilóniában, a régi egyiptomiaknál és a Római Birodalomban egy fajnak a különböző fajtái éltek egymás mellett, valamint bizonyos időszakokban a Föld különböző vidékein eltérő fajtákat tartottak. Ennek a sokrétűségnek az oka az eltérő alkalmazási célban, továbbá az ottani helyviszonyokhoz való alkalmazkodásban, valamint a tulajdonosok és népcsoportok egyéni ízlésében keresendő. Ehhez a sokféleséghez nagyban hozzájárult, hogy a népcsoportok földrajzilag elválasztva éltek (...) A *fajta* kifejezést az állattenyésztésben már évszázadok óta használják.” Mindez azt jelenti, hogy egy-egy állatfaj domesztikációja sokszor együtt járt több fajtájának a megszületésével. Noha a mai értelemben vett fajtatenyésztés a 18. század második felétől vette kezdetét, és napjaink fajtái nagyrészt a 19. században vagy a 20. század elején születtek meg.

*Szarvasmarha*. Noha az egyéni megítélés mást is sugallhat, de kétségtelenül a szarvasmarha a legsokoldalúbb háziállataink egyike. „... számos kultúrát átformált a történelem előtti időktől kezdve egészen máig. Az emberi civilizációra gyakorolt hatása tagadhatatlan”<sup>16</sup>. Hasznosításában elsőbbséget élvez – amelyre megnevezése is utal: *húzóállat* – az ekés földművelésben betöltött szerepe, ami azt is sugallhatja, hogy nélküle talán meg sem született volna, vagy csak jóval később, a növényművelés kultúrája a történelemben.

A szarvasmarha a háziállatok „nagy ötösébe” tartozik – a juh és a kecske, továbbá a sertés és a ló társaságában –, amelyek a domesztikáció első körébe tartoznak, és szerepüket tekintve meghatározó jelentőségűek a világ állattartási kultúrájában. Ezek az állatok az Óvilág szülöttei, és vad őseink zömmel Euráziában éltek. A világnak azon a részén, ahol a legjelentősebb ősi civilizációk megszülettek.

<sup>15</sup> Sambraus, H. (2002): 13.

<sup>16</sup> Chaline, E. (2014): 34-35.



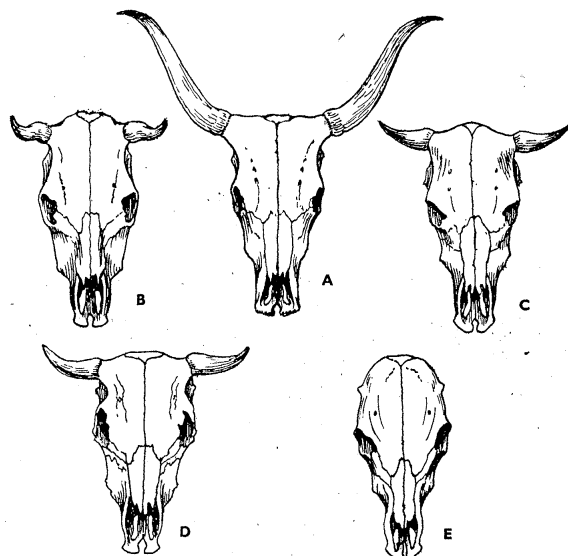
Magyarázat: a) sertés, b) szarvasmarha, c) kecske, d) juh, e) az együttes előfordulás (átfedés), juh, kecske, sertés, szarvasmarha

7. ábra A Közel-Kelet háziállatai vad őseinek elterjedése. Forrás: Mason, L. (ed.) (1984): 3.

A szarvasmarha őse az *őstulok* (*Bos primigenius*), amely közel négy évszázaddal ezelőtt – 1627-ben – pusztult ki Lengyelországban. A vad őse élettere Eurázsia nyugati és keleti partja között terült el, beleértve India északi régióját. A szarvasmarha változatossága gazdag, fajtáinak száma több százra tehető. Amint Stohl<sup>17</sup> írja: „... a koponya és a szarvak alakulása alapján az egymáshoz közelálló, közös eredetű fajtákat fajtacsoportokba foglalhatjuk össze, amelyek éppen ezért – néhány kivételtől eltekintve – természetes leszármazási egységet képviselnek”. Jóllehet a *populációgenetika* korában már túlhaladottnak tűnik, de a szakemberek nagy része e szerint különíti el az egyes csoportokat. Számos *átmenet* fordul elő. Annyi bizonyos, hogy a mai fajták őse között a *Bos primigenius* és a *Bos brachyceros* v. *longifrons* a legjelentősebb. Legkevésbé önálló típusnak tekintik a *Bos aceratos*-t. Az egyes fajták szarvnélküliségét *mutáció* eredményének tekintik<sup>18</sup>.

<sup>17</sup> Stohl G. (1981): 102.

<sup>18</sup> Horn A. –Dohy J. (1970): 12.



Magyarázat: A: primigenius; B: brachyceros; C: frontosus; D: brachycephalus, E: aceratos  
8. ábra Szarvasmarha koponyatípusok. Forrás: Stohl G. (1981): 103.

A szakemberek véleménye szerint a domesztikáció eredményének könnyvelhető el a *púppal* rendelkező fajták, fajtacsoportok kialakulása, amire példa a *zebu* és származékai<sup>19</sup>. Mindez tovább bővítette a fajtakörök osztályozásának jellemzőit. A púpmentes csoportba tartoznak a *hosszú szarvú marhák*, amelyek az ősi közösségek falfestményein, sziklarajzain szerepelnek, mint az őstulok közvetlen leszármazottai. Az ázsiai *őstulok domesztikációs központja* DNy-Ázsiában lehetett, ahol a háziasítás korábban lezajlott, mint Ázsia más tájain, vagy Európában. Catal Hüyük templomában – Dél-Anatóliában – falfestmények jelenítik meg a domesztikáció tényét. Brentjes<sup>20</sup> azon a véleményen van, hogy a háziasítás Anatóliában még a Kr. e. 7. évezred előtt megtörtént. Sőt, számos lelet utal a Kr. e. 8. évezredre is. Az iráni-fennsíkon ez a folyamat a Kr. e. 6. évezredre datálható, hasonlóan, mint a szír-török határmenti területeken. A háziasított marháról a későbbi időszakból is bőven állnak rendelkezésre adatok, így pl. Jerikó környékéről. Mezopotámiában a Kr. e. 4. évezred elejéről található marhára, mint háziállatra vonatkozó adatok. A Nílus-völgyében legalább egy évezreddel később vált ismertté a domesztikáció, mint DNy-Ázsiában. Az ókori Egyiptomban fellelhető színes agyagplasztikák utalnak a háziasított szarvasmarha jelenlétére, jelezvén annak korai tartását. A sumér időszakban, Kr. e. 2700 környékén bika mozaikok kerültek napvilágra Ur városából. A dél-orsz térségben a réz-bronzkor idejéből származó hosszú szarvú marhalelet került a felszínre az egyik kurgánból, amelynek korát a régészek már a Kr. utáni időszakra teszik. Dél-Turkesztánban, valamint Pakisztánban a Kr. e. harmadik évezred idejéből kerültek elő marhacsont leletek. Ezek kiegészültek a Mohendzso-Daro-i és Harappai ásátások eredményeivel. Hasonló régészeti adatok váltak ismertté a mediterrán-térségből, Palesztinán és az ókori Egyiptomon keresztül, valamint Kis-Ázsiától a Balkánon át az Appennini-félsziget közbeiktatásával az Ibériai-félszigetig. Mindez jelzi, hogy a korai *kultúrák* terjedése együtt járt a *háziasított szarvasmarha*<sup>21</sup> térhódításával, a megszülető *helyi fajták* eltéréseivel tarkítva. Az is elképzelhető, hogy külön háziasítás történt a Balkán déli részén, függetlenül DNy-Ázsiától. A legrégebbi domesztikációs központ *DK-Európa* lehetett, amelyet a Kr. e. 6200 körüli időkből feltárt neolitikus leletek bizonyítanak Tesszáliában és a görögök lakta Makedóniában, ahonnan

<sup>19</sup> Mason, L. (ed.) (1984): 8-10.

<sup>20</sup> Brentjes, B. (1976): 54-65.

<sup>21</sup> Mason, L. (ed.) (1984): 6-25.

kiindulva elterjedt a Kr. e. 6. évezred előtt a Kárpát-medencében, és csak később érte el DNy-Ázsiát, Közép-, Kelet-Európát, továbbá Oroszországot. Számos *egyéb elmélet* él a domesztikáció helyszínének elsőbbségét illetően, amely továbbra is *nyitottá* teszi a tudományos választ az adott kérdésre. Annyi bizonyos, hogy jelenlegi ismereteink szerint a *hosszú szarvú* típus nagyrészt helyet cserélt a *rövid szarvú* vagy a *púpos* marhával a legkorábbi rangsorban.



9. ábra Szarvasmarha igázása Kínában Kr. u. 10-11. században. Forrás: Zeuner, Fr. (1963): 248.

A rövid szarvú marha a púpmentes csoport másik szereplője, amely a szakirodalomban a görög elnevezésű *brachyceros* megfelelője. De ez *nincs* kapcsolatban az *angol shorthorn* fajtával, amelyet később átsoroltak a *longifrons* csoportba. A rövid szarvú marha eredetére két elmélet született: vagy egy elkülönült faj, vagy egy alfaj. A rövid szarvú marha általában kisebb termetű, mint a hosszú szarvú. Míg *Afrika* és *Európa* rövid szarvú fajtája *DNy-Ázsia-i* eredetre utal a régészeti és kultúrtörténeti bizonyítékok alapján, addig Európában és Észak-Ázsiában számos – küllemileg ilyen jellegű – fajta nincs vérségi kapcsolatban az előbb említett rövid szarvú csoporttal, hanem a *hosszú szarvú, domesztikált típusból* alakult ki az idők során, független fejlődés eredményeként.

A legkorábbi *rövid szarvú* marhaleletek Mezopotámiában kerültek napvilágra, azt sugallva<sup>22</sup>, hogy Kisázsia a rövid szarvú szarvasmarhát délkeletről vette át, amely csoporthoz tartozik napjainkban a *kurd marha*, az Észak-Irakban található típus. Mezopotámiában a rövid szarvú marha *helyet cserélt az eredeti* hosszú szarvúval, három évezreddel a kereszténység megszületése előtt. Ebbe a csoportba tartozó állatok ábrázolása – mozaikok – került elő több településről, Kr. e. 2900 körül.

A rövid szarvú szarvasmarha kialakulása a prehistorikus időszakban lezajló *urbanizációs forradalom* idejére esett, a mai dny-iráni térségben fekvő *Elam környékén* és a *suméroknál*, ahol a városi népesség körében nagy keresletnek örvendett a *tej és termékei*. Ezt az igényt jól kielégítette a rövid szarvú marha tartása. Ismeretes, hogy a *rövid szarvú* csoportba tartozó marhafélék *tejelésben megelőzik* a hosszú szarvú csoport állatait. Egyúttal Európa vaskori településein is a *brachyceros* típus képviselői élveztek előnyt, amely marhaféle a neolitikum korai szakaszában jutott el *Európába*, a Kr. e. 3. évezred elején. A brit szigeteken a shorthorn típus feltűnése a bronzkorra esik.

A neolitikumtól fokozatosan növekedett a marha *testmérete*. Ez a tendencia a római korban azonban megszakadt, a rómaiak marhafajtájának a provinciákban történő elterjedésével. A Római Birodalom felbomlásával a legtöbb nagytestű fajta *eltűnt* a tartományokból. A népvándorlás korában – Kr. u. 3-7. század – *helycsere* történt, és a kisebb testű marhafélék kerültek előtérbe, így a *kelta* rövid szarvú félék és az *avarok* marhája. A középkorban, az Uráltól Britanniáig, *további* testsúlycsökkenésnek vagyunk tanúi. A későbbi *tejelő fajták*, mint pl. a

<sup>22</sup> Surányi B. (2021): 38.

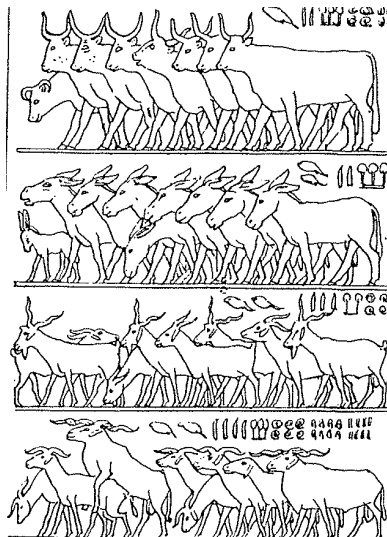
fríz, a jersey, a shorthorn, a svájci barna fajták jóval *később* alakultak ki, ami összefüggött az *ipari forradalom* kibontakozásával és a *városi népesség* számának növekedésével.

*Észak-Afrikában* is a rövid szarvú típus lépett a hosszú szarvú marhák helyére, közel abban az időben, amikor ez lezajlott Dél- és Közép-Európában. Az egykori *szírek* és *palesztinok* révén jutott el a rövid szarvú típus a Nílus-völgyébe. A *hikszoszok* idején – Kr. e. 1700-1500 – került a rövid szarvú marha *főlénybe* a hosszú szarvú változatokkal szemben, amely *mindez ideig* Egyiptom elsődleges marhaféléje. Ez a típus Egyiptomból terjedt tovább dél felé, kiszorítva a *zebut*.

A nyugat-egyiptomi *rövid szarvú* marhaféle Líbiából kiindulva Marokkóig előfordul Afrikában. *Kisázsia* volt a *kiindulópontja* az Afrika és a Balkán felé terjedő, az Adriai-partvidék, továbbá Svájc, Franciaország, Csatorna-szigetek és a Brit-szigetekig jutó útjának, amelyből végső soron megszületett pl. a *jersey-fajta*. Az északi típusú rövid szarvú Ázsia felé is eljutott Kurdisztánon és Iránon keresztül Tibetig, valamint Mongóliáig.

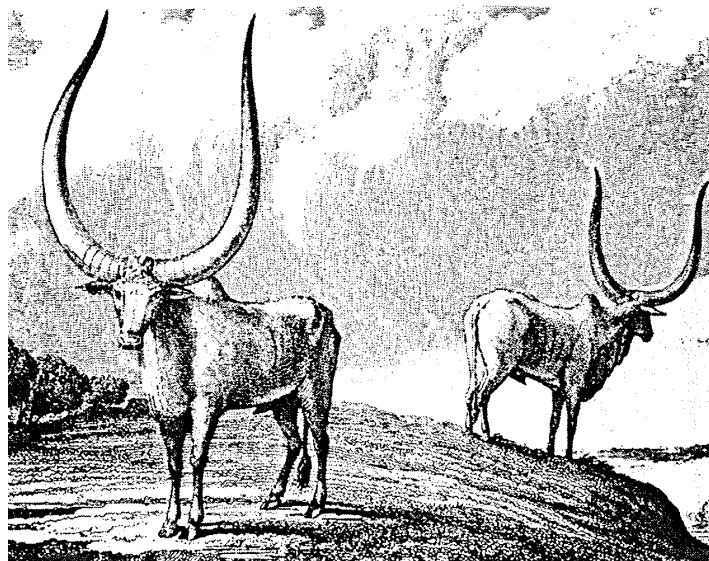
A púpos marhafélék csoportjába tartozó állatok közé tartozik a *zebu*, Nyugat-Afrika *fulani* marhája. A zebu-félék többsége *mellkasi púppal* rendelkezik, bár ezek *nem* mindegyike valódi zebu<sup>23</sup>.

Ezeket a marhaféléket – nyaki vagy mellkasi púppal – ábrázolták az ókorban, így Mezopotámiában, Indiában és Egyiptomban, amelyeket a régészeti irodalom általánosságban zebu névvel illet. Ide sorolják Kelet- és Dél- Afrika *sanga* marháját is, valamint a zebu és a púpnélküli marhafélék *keresztkezéséből* származó egyedeket is. A *sanga* marha egyrészt *zebu* és *hosszú szarvú* marha *keresztkezéséből*, valamint a nyaki-mellkasi púppal rendelkező marhából alakult ki, *keresztkezés nélkül*. Megjegyzendő, hogy a *teve púpja* zsírlerakódás eredménye, a *zebu-féléké* viszont izom és kötőszövet (vagy zsír) szövvényéből áll.



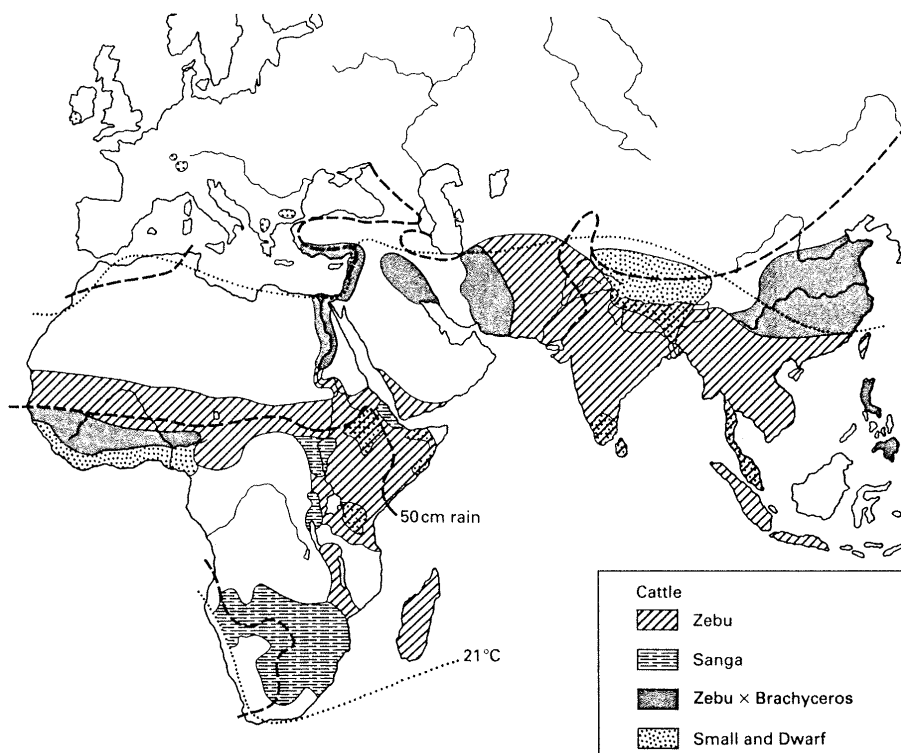
10. ábra Háziállatok az egyiptomi ötödik dinasztia (Kr. e. 2650 körül) idejéből. Forrás: Zeuner, Fr. (1963): 376.

<sup>23</sup> Zeuner, Fr. (1963): 201-244.



11. ábra Sanga fajtájú marha Etiópiából. Forrás: Bartosiewicz L. (2006): 104.

A *zebu* jól tűri az intenzívebb párologtatást, ellentétben az európai szarvasmarha-félékkel, ami bőrszerkezetének köszönhető. Egyúttal jóval ellenállóbb az emésztőrendszeri parazitákkal szemben. A púp megjelenése, amint már említettük, a domesztikáció eredményeként született meg. A *sárga marha* Kína, Mandzsúria, Belső-Mongólia púpnélküli marhája, amelynek eredete „zebu vére” vezethető vissza. De ide sorolandó az amerikai *Santa Gertrudis* fajta is, amelyik szintén zebu ősökkel rendelkezik. A zebu kialakulása a *keleti sztyeppék*hez kötődik, főként *Irán* nagy sós sivatagjához. Első megjelenése *Észak-Beludzsisztánban* mutatható ki a Kr. e. 4. évezredben, ahonnan elterjedt az Indus-völgyében a Kr. e. 2500-1500 közötti időszakban.

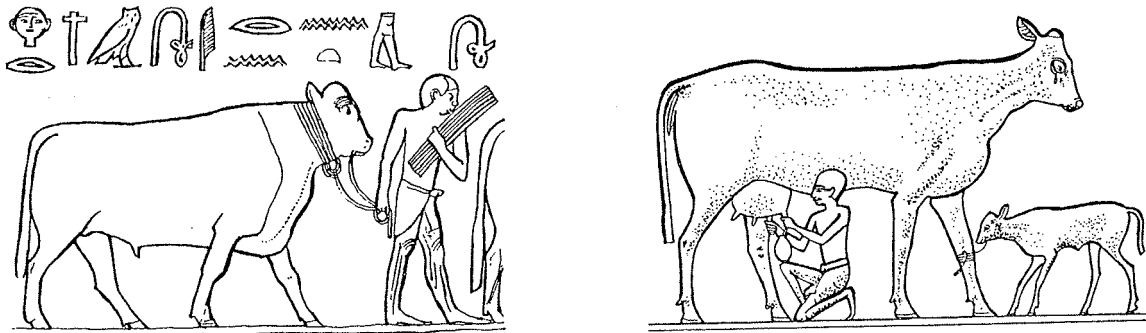


small and dwarf (kistestű és törpe)

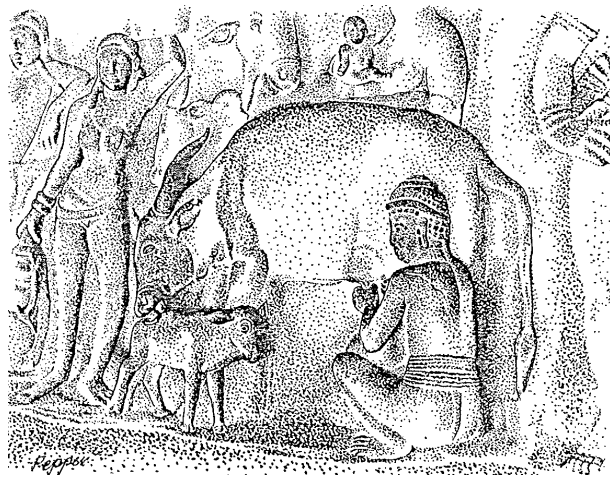
12. ábra Óvilági marhafélék Európán kívül (zebu). Forrás: Mason, L. (ed.) (1984): 16.

A *púpos marha* eljutott az ókori Egyiptomba is, amiről a szír falfestmények tanúskodnak. Dél-Babilonban eredetileg púpnélküli marha volt elterjedve, amelyet a Kr. e. 2. évezred közepén felváltott a zebu-féle szarvasmarha. Erre utalnak a sumér-kori pecsétek és szobrocskák. Viszonylag későn jelent meg ez a marha-féle Afrikában, közte Szomáliában és Etiópiában, a *lóval* és a *tevével* együtt. Kelet-Afrikába különösen nagy számban került be az arab kirajzás idején, Kr. u. 669 után<sup>24</sup>. A *sanga* marha – amint erről már említés történt – a hosszú szarvú típus és a kistestű púpos marhaféleség kereszteződéséből alakult ki, amelynek színtere Etiópia vagy Közép-Kelet-Afrika volt. De az is lehet, hogy mindkettő a Kr. e. első évezredben. Terjedése viszonylag lassú ütemben folyt, zömmel a Kr. u. időszakban. Napjaink viszonylag zárt körzetekben lelhető föl a tartása.

Napjainkban a *zebutartás* csak néhány helyen lelhető fel, így Dél-Íránban, Dél-Arábiában, Afganisztánban, benyúlva Azerbajdzsánba és az egykori SZU középázsiai területeibe. A *zebu-félék* elhelyezkedésének súlypontja Elő- és Hátsó-Indiában, valamint Dél-Kínában található. A *sárga marha* Közép-Kínában gyakori, köztes típusai Íránban és Irakban fordulnak elő.

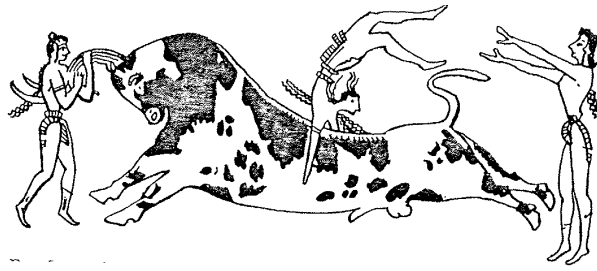


13. ábra Szarvtalan bika és tehén az ókori Egyiptomban (Kr. e. 2500-2000 körül). Forrás: Zeuner, Fr. (1963): 224.



14. ábra Zebu tehén fejése India délkeleti részén a Kr. u. 7-8. században. Forrás: Zeuner, Fr. (1963): 244.

<sup>24</sup> Mason, L. (ed.) (1984): 216-217.



15. ábra A sportot is szolgáló krétai bikakultusz (festmény a Knosszos-i palotából). Forrás: Zeuner, Fr. (1963): 229.

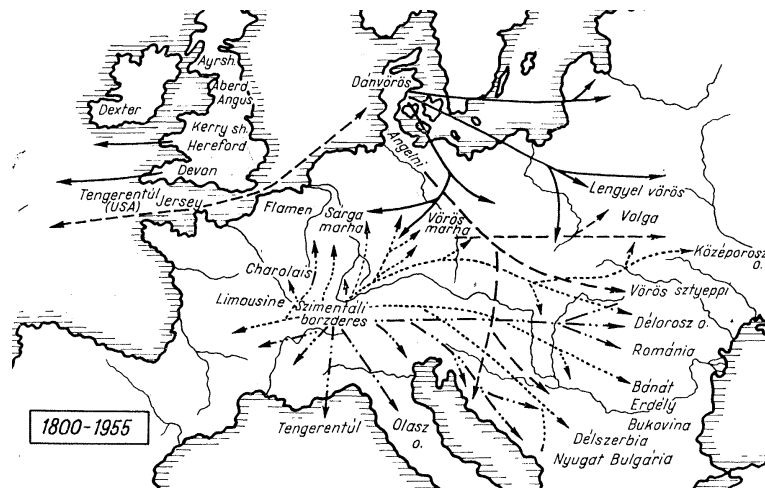
### Az európai szarvasmarhafajták kialakulása

A világ szarvasmarha tenyésztésének egyik, ha nem a legjelentősebb színtere Európa<sup>25</sup>. Hosszú tenyésztési múlt áll a kontinens mögött. A termelés színvonala, a termékgazdagság, a fajtáknak a világ állattartására gyakorolt hatása húzódik meg elismertsége háttérében. Európa az a kontinens, ahol a jelenlegi világban szinte minden jelentős szarvasmarha-fajta megszületésének volt a színtere. De a kontinens volt a tudományos alapokon nyugvó nemesítésnek is az otthona. Mindez talán nem a véletlen műve, hiszen századokon keresztül, elsősorban az Újvilág felfedezése után, Európa – ÉNy-Európa – vált a világ fejlődésének a műhelyévé. A gazdasági súlypont áttevődött a Földközi-tenger medencéjéről az Atlanti-óceán európai partvidékére. Mindez kiterjedt az emberi társadalom egészére, annak minden tevékenységére. Ezek a tényezők hatással voltak a mezőgazdasági, közte az állattenyésztési kultúra fejlődésére is, és ebben nem kis rész hárult a szarvasmarha-tartásra. A görögök, rómaiak révén, társulva a kereszténységgel, minden alap megvolt ahhoz, hogy a gyakorlati élet terén is élenjárjon a kontinens a világ fejlődésében.



16. ábra Az európai szarvasmarhafajták kialakulás és elterjedése 1000-1800 között. Forrás: Horn A.–Dohy J. (1970): 22.

<sup>25</sup> Surányi B. (2021): 42.



17. ábra Az európai szarvasmarhafajták kialakulása és elterjedése 1800-1955 között. Forrás: Horn A.–Dohy J. (1970): 22.

Közép-Európában a 19. század kezdetén indultak meg a fajtaátalakító keresztezések, főleg rövid szarvú csoportba tartozó marhafélék felhasználásával. Helycsere történt, a brachyceros típusúak kiszorították a podóliai eredetű – Kr. u. 5. századtól itt lévő hosszú szarvú, sötét marhát – fajtát, amely nagytestű, erőteljesebb típust képviselt, mint igavonó állat. Hazaihoz hasonló folyamat játszódott le a Balkánon, ÉNy-Törökországban. A podóliai fajta tovább élt, mint uralkodó fajta Ukrajnában. Európáról elmondható, hogy a minőségi marhatartás térhódításával a tejelő típusú marhafajták – szimentáli és borzderes (barna) marha – szinte mindenütt háttérbe szorították az egyes helyi fajtákat, köztük számos tájfajtát. Ez alól kivételt csak Ukrajna és Itália jelentett. A hegyi marhák csoportjába tartozó *pirostarka szimentáli fajta* kedvelt típus volt az európai országok körében, fajtajavításként sok helyen igénybe vették. Ebbe a körbe beletartozott az amerikai kontinens, sőt Afrika is. Eredetileg a Bern környéki hegyvidék őshonos fajtájából született meg. Már a 18. században felhasználták német földön helyi fajták nemesítésére. 1830-ban már ismerték Ausztriában is<sup>26</sup>. Hasonló szerepet töltött be a svájci barna vagy *borzderes* fajta, amelynek őse vélhetően keletről került be. Tenyésztési múltja több mint fél évezredre nyúlik vissza. Első teljesítményvizsgálatára az 1870-es években került sor. A 19. században felbukkant Észak-Amerikában is, ahol széles körben felhasználták keresztezési partnerként az ottani fajták testméretének és fejhetőségének a javítására. A fajta elterjedt Ausztriában, a németeknél és a *Kárpát-medencében*, a Balkánon, sőt az oroszoknál is, mint hármas haszonvételű marha. A sárga marha – frankföldi szarvasmarha – a szimentáli, a south devon és a shorthorn fajták bevonásával alakult ki. A *holland (fríz) lapálymarha* ősei között is szerepelt, többek között, az angol tejelő shorthorn fajta is. Tejelőképesége a világ egyik legjobb fajtájává tette. *Sambraus*<sup>27</sup> említi, hogy már a 16. században dicsérték a tejtermelése miatt. 1811-ben íródott megjegyzés szerint: „Fekete és fehér foltosak, nagyon sok tejet adnak és hizlalásra is kiválóan alkalmasak, ezért sokoldalúan használhatók a német fajták nemesítésére.” Észak-Amerikában is nagy karriert futott be a fajta, sőt ott nemesítették ki a „négy lábú tőgy” fogalmát takaró típust is.

A Mediterrán-medencébe a *rövid szarvú* marha a Közel-Keletről került be a Balkánra és Itáliába. Közép-Itáliában a *podóliai* típust képviseli a *mareman*, a *romagnola* és a *marchigiana* fajta. *Anglia* hosszú szarvú marhafajtája a *skót* marha, amely primigenius eredetű, és a

<sup>26</sup> Sambraus, H. (2002): 63.

<sup>27</sup> Ua: 62.

neolitikumban jutott el a szigetországba. Sőt ilyen fajta lelhető föl az Ibériai-félszigeten, vélhetően Közép- és Dél-Franciaországban, köztük pl. a *gascon* marha.

Az angol *shorthorn* az első olyan fajta, amely kettős haszonvételekre volt alkalmas, és megszületése a 19. századra esik. „Shorthorn vért” is bíró fajta kétségkívül Észak-Franciaország *normann* marhája, amelynek őse feltehetően a vikingeknek köszönheti ottani honosodását. 1850 körül kezdték el keresztezni a shorthorn fajtával, és 1883-tól indult el törzskönyvezése, amelyet az „egységesítés” céljából a 20. században lezártak. Az 1950/60-as években ez a fajta tette ki a francia szarvasmarha-állomány egy negyedét. A 20. század második felében fokozatosan csökkent létszáma. Jól ismert és széles körben exportált fajta a *charolais* marha, amelynek első külföldre irányuló fogadó országa az Egyesült Államok volt. A fajta őse Charolles környékén volt elterjedve, és kinemesítésében számos fajta vett részt. 1919-ben egységesítették a már korábban elkezdett törzskönyvezését. Nemzetközi elfogadottsága 1945 után vált szembetűnővé. Számos külföldi marha kialakításából vette ki részét<sup>28</sup>. A *limousin* fajta húsmarhává történő nemesítése a 20. század elejétől ismert. Tenyésztéstörténete bő másfél évszázadot ölel fel. Korai hasznosítása igaerőként jött számításba. Törzskönyvezése 1886-tól vette kezdetét. A *blonde d' aquitaine*<sup>29</sup> marha három fajtacsoport összevonásával született meg a 20. század közepén. Korábban kizárólag igavonásra vették igénybe, amelyet a húshasznosítás váltott fel. Hasonló szerephez jutott a *maine-anjou* marha is.

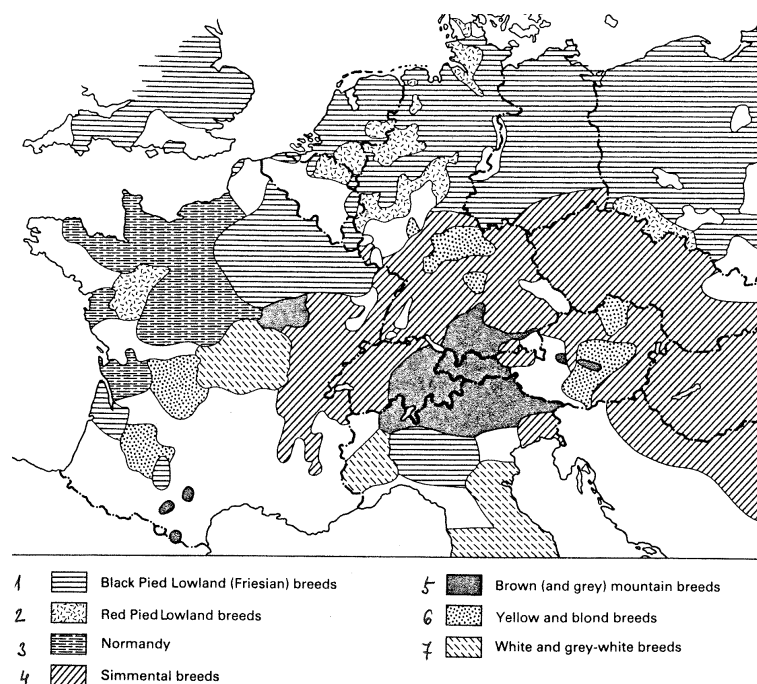
A *fríz* fajtacsoport<sup>30</sup> körén kívül az állomány nagyságát tekintve a legfontosabb fajták között szerepel a szimentáli, a normandiai, a vöröstarka lapály és a svájci barna (borzderes), amelyek több mint 90%-a tejelő fajta. A fennmaradó rész marhái között szerepel a dán vörös, a dán jersey, a német sárga, az ír shorthorn, az angol ayrshire, a guernsey és az eredeti jersey. Érdekességnek számít, hogy az európai fríz állomány már több mint 50%-a holstein-fríz genetikai háttérrel rendelkezik, ami az észak-amerikai lapálymarha „újvilági” változata.

---

<sup>28</sup> Sambraus, H. (2002): 78.

<sup>29</sup> Ua: 79.

<sup>30</sup> Ua: 62, 64, 79, 82-83.



*Magyarázat:* 1) fekete lapály marha, 2) vöröstarka lapály, 3) normandiai marha, 4) szimentáli marha, 5) borzderes marha, 6) sárga vagy szőke marha, 7) fehér és szürke-fehér marha

18. ábra Nyugat- és Közép-Európa fontosabb szarvasmarha típusa. Forrás: Mason, L. (ed.) (1984): 20.

Nyugat-Európában (Európai Gazdasági Közösség) az 1980-as években a *húsmarhák* csoportjában 10 fajta uralta a mezőnyt, amely a tehénállomány több mint 90%-át foglalta magába. A fajták között szerepelt: az *angoloknál* és az *íreknél* aberdeen angus, hereford frízzel vagy shorthorn-nal keresztezve, a *franciáknál* charolais, limousin vagy blonde d'aquitaine, az *olaszoknál* pedig a chianina vagy marchigiana fajták, kisebb populációval a romagnola és a marenna marha.

A szarvasmarha jelentőségére utal, hogy a domináns szerepet játszó „világfajták” mellett gazdag választékot kínálnak a helyi fajták szerte a világon<sup>31</sup>.

Helyi jelentőségű szarvasmarha fajták száma 100 fölött van, ami kiegészül a változatok magas számával.

*Ázsiában* az őshonos *zebu* az Indo-Pakisztán szubkontinens elsődleges használatára, amely az igaerőt és a tejet biztosítja a népesség számára<sup>32</sup>. Magasabb tejtermelésre is képes fajtái is vannak a zebunak, főleg Pakisztánban, de elmaradnak az európai átlagtól. Gyakran *keresztezik* a zebut holland lapályfajtaival, jerseyvel, dán vörössel vagy svájci borzderessel. Indiában található a zebuállomány döntő hányada. DNy-Ázsiában inkább európai fajták tartása dívik, főleg a lapálymarháké. Délkelet-Ázsiában a *vízibivalynak* jut vezető szerep, ami elsősorban őshonosságának köszönhető. Amint említés történt róla, domesztikációja szorosan összefüggött az árasztásos rizstermesztés megszületésével és térhódításával.

<sup>31</sup> Horn A.–Dohy J. (1970): 97-99.

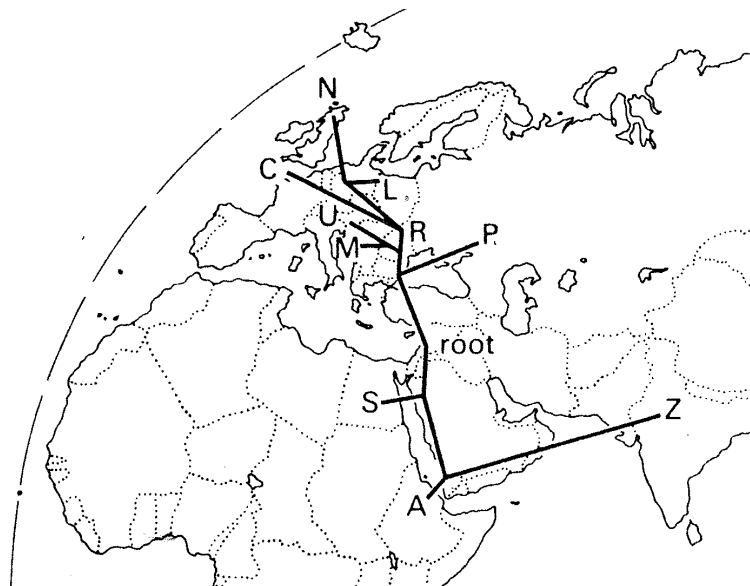
<sup>32</sup> Zeuner, Fr. (1963): 211-240.

Afrika szarvasmarha-állománya *változatos* képet mutat. A *púpnélküli* és a *zebu* típus egyaránt előfordul. Jó néhány olyan fajta van a kontinensen – általunk nem ismert fajták –, amelyeket a helyi népcsoportok hasznosítanak, saját állattartó kultúrájuk fajtái.<sup>33</sup>

Észak-Amerikában a 19. században a legtöbb angol fajtát bevitték, amelyek részben tejelő és részben hústípust képviseltek. Az ottani húsipar a hús-shorthornra, az aberdeen-angusra és a herefordra épült. A tejtermelés állománya a lapályfajtákból, az ayrshire, a svájci borzderes, a jersey és a guernsey fajtákból került ki. Ezek közül rövid idő alatt a lapályok kerültek az élre, és nemsokára már a tejelőállomány 90%-át tették ki.<sup>34</sup>

Közép- és Dél-Amerikát hispániai fajtákkal telepítették be a spanyolok és a portugálok, ami kibővült az Egyesült Államok későbbi déli tagállamaival. A 20. század második felében a dél-amerikai országokban *európai fajták* behozatalával igyekeznek jövedelmezőbbé tenni az ottani marhatartás.

Ausztrálóceániába az első húsmarha behozatal a 19. század elején vette kezdetét, természetesen angol fajtákból, köztük is főleg húshasznosítású shorthornból. A hereford marha pedig Queenslandbe került. Az éghajlathoz való alkalmazkodás érdekében előtérbe került az Amerikában honosodott zebu, a santa gertrudis és az afrikaner fajta. A mai becslések szerint pl. a queenslandi terület marhaállományának többségében sok helyen a „zebu vér” van túlsúlyban.



*Magyarázat:* A: afrikai zebu-félék; C: csatorna-szigeteki fajták (jersey, guernsey, normandiai, breton feketetarka fajták); L: vörös- és feketetarka lapályfajták; M: primigenius-brachyceros keverék (charolais, imousin, blonde d' aquitaine, piedmonti, borzderes és szimentáli származékok Kelet-Európában, továbbá számos kisebb jelentőségű fajta); N: skandináv és brit fajták, beleértve a Csatorna-szigeteket és a brit fríz fajtákat; P: primigenius (protugál, crioll, podóliai és szürke sztyeppe fajták); R: európai vörös fajták (balti, közép-kelet európai, flamand); S: afrikai sanga; U: hegyi brachyceros fajták (pinzgau, szimentáli, sárga, barna és szürke hegyi fajták, itáliai és balkáni brachyceros marhák, észak-afrikai, egyiptomi, közel-keleti és török fajták); Z: indiai zebu félék

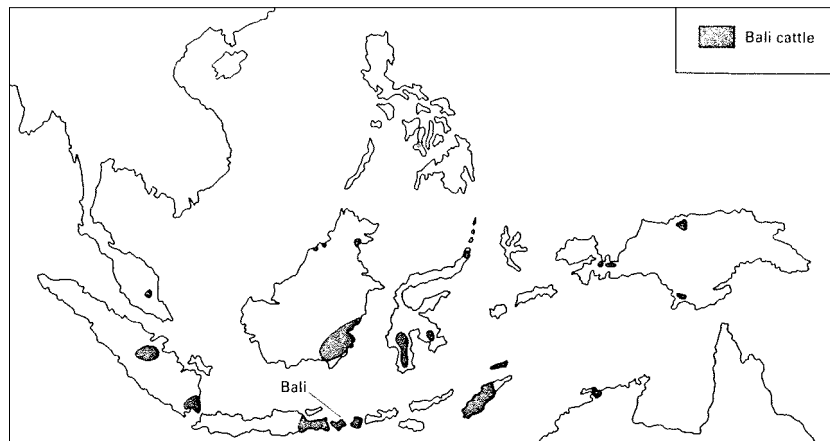
19. ábra Európa, Nyugat-Ázsia és Észak-Afrika tíz jelentősebb szarvasmarha csoportjának származási vonala. Forrás: Mason, L. (ed.) (1984): 25.

<sup>33</sup> Surányi B. (2021): 48.

<sup>34</sup> Ua.

A „leszármazási fa” gyökerei az ún. *termékeny félhold* területéről eredeznek, amely vélhetően a *domesztikáció* meghatározó régiója volt.

A *bali marha*<sup>35</sup>. A bali marha a házasított banteng (*Bos javanicus* vagy *Bos sandiacus*). A domesztikált alak rendkívül egyöntetű küllemet takar. Tejtermelése nagyon alacsony, 400-1000 kg között mozog, ami napi 3 litert jelent. Marmagassága alig lépi túl a 100-110 cm-t. A színe zömmel vörösbarna. Elsősorban Indokína marhaféléje, de Észak-Ausztráliában is gyakori tartása.



20. ábra A banteng ősből házasított bali marha Délkelet-Ázsiában. Forrás: Mason, L. (ed.) (1984): 30.

A vad ős, a *banteng* méreteiben és súlyában kétszerese a házasított alakjának. Jóllehet a bali marha tejtermelése alacsony, azonban igaerejét jól tudják hasznosítani a rizsföldek művelésében. Jelentős élőmarhaként történő kivitele, amely az 1940-es évek végén indult meg Hong Kongba. Házasításának a helyét és az idejét nem ismerjük. Házasított alakját kizárólag *Bali-szigetén* tartják. A prehistorikus időkben, Kr. e. 3500 környékén *Thaiföld* északkeleti régiójában már háziállatként tartották. *Jáva* is domesztikációs színtérként jöhet számításba, és innen jutott el háziállatként Bali-szigetére. Feltehetően azonban az *egész Délkelet-Ázsia* beletartozhatott a domesztikációs térbe. Elterjedése szorosan kötődik a *hinduizmus* térhódításához, mely utóbbi eltartott a kereszténység kezdetéig. Az *indiai kereskedők* révén jutott el Indonéziába, közel fél évezreddel ezelőtt.

*Gayal* vagy *mithan*<sup>36</sup>. Ez a marhaféle az őserdei tulok, a *gaur* domesztikációjával született meg. Az angoloknál a *mithan* megnevezés használata a gyakoribb. Az *őslakosság* körében a *gayal* név az elfogadott.

Míg napjainkban a *bali* marha főleg Délkelet-Ázsia *szigetvilágának* a háziállata, addig a *gayal* a térség *szárazföldi* régiójában hasznosul, mint haszonállat.

A *mithan* teljesen a *gaur faj* *leszármazottja*, amely Bhutan, Banglades, India és Burma határvidékén honos. Domesztikációjáról *nem* állnak rendelkezésre *történelmi* adatok. Nem ismert, hogy a buddhista Burma, a hindu Assam vagy a moszlim Banglades kialakulásának a színtere. Ugyanakkor a térségben *nem* él a *tejhasznosítás* hagyománya, tejhaszonvétel nincs, *nem fejik* a *mithant*. Elsődleges vallási szerepköre a *húsfogyasztásra* terjed ki.

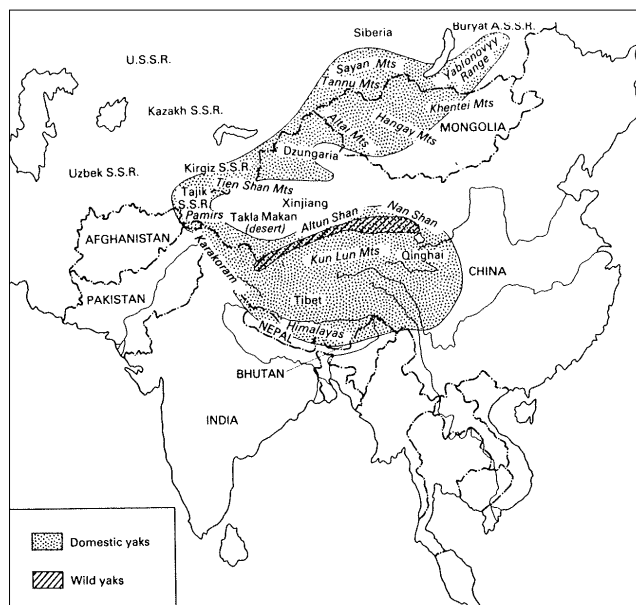
<sup>35</sup> Surányi B. (2021): 50.

<sup>36</sup> Mason, L. (ed.) (1984): 35-38.



21. ábra A gyal vagy mithan elterjedése Délkelet-Ázsiában. Forrás: Mason, L. (ed.) (1984): 36.

A tibeti magassfennsík helyi szerepet játszó háziállata a *jak*. A vad ős *Bos mutus* és a házasított alak a *Bos grunniens* tudományos néven ismert a világ mezőgazdaságában. A Kr. u. 3. században *Aelianus poepagus* = füevő névvel illették. A francia *Buffon* 1767-ben írt jellemzésében „tatártehénnek” nevezi, míg mások „hosszú farkú bölény”-ként tettek róla említést.



22. ábra A házasított és a vad jak elterjedtsége Kelet-Ázsiában. Forrás: Mason, L. (ed.) (1984): 41.

A legnagyobb állomány Kínában található, amelyet Mongólia követ. A 20. század második felében közel 3-8000 darab vadon élő jak élt Tibet északi részén. Házasításának az ideje a neolitikumba nyúlik vissza. A domesztikált háziállat vad ősenél *kisebb* testnagysággal rendelkezik. A házasított jaknak csak helyi jelentősége van és Tibetre korlátozódik. Atszövi a *tibeti mitológiát* is. A hús nem csak *táplálék*, hanem a népi *gyógyászat* is felhasználja egyéb testrészekkel együtt. A „*vajlámpát*” vallási ceremóniakon használják, sőt *Buddha* alakját is minden évben vajból elkészítik. Hasznosítása kiterjed az élelemforráson kívül a *teherhordásra* és a *lovaglásra* is. De eljutott a *Kaukázus-vidékére* is. Sőt, 1854-ben Franciaországba, valamint Skóciába. A jak átkerült az Újvilágba is, *Kanadába*, ahol az amerikai bölénnyel fedezték a jak teheneket (cattalo fajta). 1919-1932 között pedig *Alaszkában* folytattak vele keresztezéseket.<sup>37</sup>

A rómaiak idejéből származó adatok szerint *Domitianus* (Kr. u. 81-96) uralkodása idején megjelent a jak Rómában is. *Marco Polo* (1254-1324) is beszámolt a *jakról* Kínába vezető útja során.

A háziállatként hasznosított *bivaly*<sup>38</sup>. Ázsiában őshonos állatfaj, amelynek vad őse a folyami bivaly, az *arni* (*Bubalus arnee*). Domesztikációja legalább 4000 évvel ezelőtt zajlott le. A világon gazdasági állatként létező bivaly az *ázsiai bivaly* (*Bubalus bubalis*) leszármazottja, annak is az *arni* változata. Az *afrikai bivalyt* sohasem házasították. A közhiedelemmel ellentétben nem hőtűrő, így a víz közelsége számára elengedetlen. A FAO 2002. évi statisztikája szerint a világon közel 166 millió egyed tartottak nyilván, amelynek 97%-a Ázsiában található. A további megoszlás szerint Indiára 58%, Kínára 14%, Pakisztánra szintén 14% esik. Európát csak Itália képviseli 200 ezer darabbal. Tudvalevő, hogy az *arni* bivaly utódai a *mocsári* változatnál jóval *magasabb* tejtermelésre képesek. *Indiában* és *Pakisztánban* a *tejhaszon* szerepe meghatározó, *Kínában* viszont elsősorban az igaerőnek van jelentősége, mivel ott fejését zömmel mellőzik. A vízibivaly Mezopotámiában az első háziállat lehetett már az akkádok idején, sőt az Indus-völgyében is. Az első ábrázolásokon „*szántó állatként*” jelenik meg, de *fejését nem* örökítették meg, viszont gyakran fordul elő szállítási jelenetekben. Vallási jelképként élt a köztudatban, a *holdistennőt* testesítette meg az Indus-völgyi civilizációban.

Mezopotámiában a bivalytartás terén két periódust lehet elkülöníteni:

1. Kr. e. 3. évezred
2. Kr. u. 224-651 közti időszak (Szaszanidák korszaka)

Két alkalommal került be a bivaly az Indus-völgyéből Mezopotámiába, a *közte* időszakban nem fordult elő a Tigris-Eufrátesz-völgyében, mert *kihalt*. Folyóvölgyi civilizáció volt a Vörös- és a Sárga-folyó völgye, hasonló, mint a közel-keletiek. Kínában a Kr. e. 1766-1123 között a *Sang-dinasztia* idején valószínűleg melegebb volt az éghajlat, mint napjainkban, és ez kedvezett a vízibivaly tartásának. Amit igazolnak az ebből az időszakból származó *csontleletek*, amelyekből nem hiányzott a bivalyé sem. Vagyis ez azt jelenti, hogy a házasított bivaly már ekkorra ezen a tájon is élt. De más vidékek is tartási színterei közé tartoztak, így pl. Északkelet-Thaiföld a Kr. e. 1600 környékén, egyidőben az árasztásos rizstermesztés megjelenésével. Mindez azt sugallja, hogy a házibivaly vele együtt jutott el, nem helyben domesztikálták. A különböző vélemények ellenére egyben megegyeznek, hogy az *árasztásos rizstermesztés* és a *házibivaly* léte szorosan összefügg. A kínai elterjedését egyes vélemények a Sang-dinasztiát megelőző idősakra teszik. Mindenesetre *Délkelet-Ázsiából* került be a kínai folyam-völgyekbe is. De azt sem lehet kizárni, hogy a *vad arni bivalynak* nagyobb volt az elterjedési területe, és Indián keresztül eljutott Nyugat-Mezopotámiába, Dél-, Kelet- és Közép-Kínába, és mindezen a helyeken történt meg a domesztikáció. Sok még a *nyitott kérdés*, a tudomány még nem adta

<sup>37</sup> Sambraus, H. (2002): 95.

<sup>38</sup> Mason, L. (ed.) (1984): 245-252.

meg a végső választ. A tenyésztés színvonala terén a legnagyobb eredmények Indiában és Pakisztánban születtek meg.

A házi bivaly feltehetően a maláj bevándorlók révén került Kr. e. 300-200 között a *Fülöp-szigetekre*. Érdekességként megjegyzendő, hogy az *angkor-királyság* idejéből *mocsári bivaly* leletek kerültek napvilágra reliefeken, vallási ceremónia szereplőiként. A házi bivaly Perzsián keresztül elérte Dél-Oroszországot is. Lényegében a *médek* és a *perzsák* hódításai együtt jártak a bivaly terjesztésével. Mezopotámiában, az Indus-völgyében még hosszú ideig fellelhető a *másik* változat, a *mocsári bivaly* is, egészen a kereszténység megszületése előtti időkig.

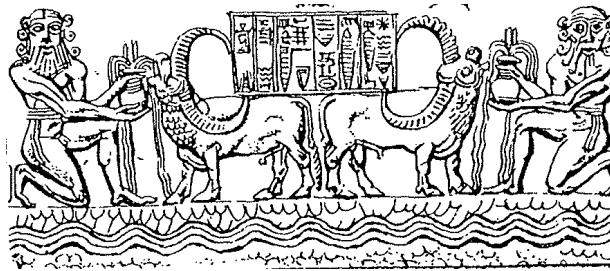
A házasított bivalyt nem ismerték az ókori Judeában<sup>39</sup>, Egyiptomban, a görögöknél és Rómában. Palesztinából csak Kr. u. 723-ból vannak adatok, ahová feltehetően Mezopotámiából vitték be az *arabok*. Palesztinából terjedésének következő állomása Egyiptom volt, szintén *arab* közvetítéssel. Európába a muszlim terjeszkedés juttatta el a 13. század kezdetével, nagy számban főként Trákiába és Macedóniába. De az sem zárható ki, hogy a Szentföldről visszatérő kereszteslovagok révén Dél-Oroszországból került Európába. Akárhogy is történt, elképzelhető, hogy az első bivalyok Itáliában kötöttek ki. Jó okunk van erre hagyatkozni, amint ezt a korabeli történet is rögzítette, hogy az *első bivaly* Európába Kr. u. 595-ben *ajándékként* érkezett az *avarok fejedelmétől* Lombardiába, vezérük, *Agilulf* számára. Az írott forrás szerzője remélhetőleg megkülönböztette a bölényt a bivalytól. Az avarok ajándékozása nem ütközött nehézségbe, hiszen szálláshelyükön, a *Duna-völgyében* már meghonosították az indiai – arni-féle – házibivalyt. Biztos nyom nem lelhető fel négyszáz évig a bivalyt illetően Európában, csak Kr. u. 827-ből, amikor az arabok behozták Szicíliába, ahonnan terjedt tovább, pl. Tunéziába. A bivaly terjedésében szerepet játszott Törökország is, ahol igavonó állatként volt jelentősége, és területe hagyományos hidat jelentett Kelet és Nyugat között. Annyi bizonyos, hogy az *iszlám* terjedése segítette térhódítását Európában és Észak-Afrikában. Így új hazát talált a Balkánon és a *Kárpát-medencében*, elsősorban *Erdélyben*. De nem jelentett kivételt a középkorban a francia királyság, Németalföld, Hispánia, sőt Anglia sem.

Noha *India*, *Pakisztán* és *Kína* a házi bivaly tartásának központja, a *világ más részeibe* is elkerült ez a háziállat, így Ausztráliába, Délkelet-Ázsia egykori német gyarmataira, sőt Közép- és Dél-Amerikába is.



23. ábra Rizsföldön dolgozó vizibivaly az ókori Kínában. Forrás: Zeuner, Fr. (1963): 248.

<sup>39</sup> Surányi B. (2021): 54.



24. ábra Vizibivalyok az akkádok idejéből. Forrás: Zeuner, Fr. (1963): 248.

### **Egyéb (emlős) háziállatfajták kialakulása**

A juh<sup>40</sup> a szarvasmarha után a világon a második legnagyobb létszámú haszonállat, eltekintve a baromfi-féléktől. A FAO 2002. évi adatai szerint darabszáma meghaladja az egymilliárdot. Az egyes kontinensek részesedésében *Ázsia* 38%-kal vezeti a mezőnyt, *Afrika* 23%-ot tudhat magáénak, *Ausztrálóceánia* 17%-ot, *Európa* 14%-ot, az *amerikai földrész* 8%-ot birtokol.

Ami a vad ősokeket illeti, számos tudományos nézet született meg, ami a megnevezésekben is nyomom követhető. Ezt jelzi a genus-t alkotó fajok eltérő száma is. Általában nem egy-egy vad ősről esik szó, hanem csoportokról, amelyek közül csak egyesek domesztikációjára került sor.

A vadjuhokat öt csoportba lehet sorolni<sup>41</sup>:

1. *muflon (Ovis ammon musimon)* egykoron Korzikán és Szardínián élt
2. *keleti vadjuh (Ovis ammon arkal)* a Fekete-tengertől Turkesztánig, Észak-Iránig, Afganisztánig, Nyugat-Tibet által határolt terület az elterjedési körzete
3. *argali (Ovis ammon ammon)* az Altáj vidéke, Tibetben és Mongóliában ma is előfordul
4. *nivicola (Ovis ammon nivicola)* a Bajkál-tótól északra, Kamcsatka és Alaszka tundráin található, *hójuh* az általános elnevezése
5. *kanadai vadjuh (Ovis ammon canadiensis)* élettere Észak-Amerika hűvös éghajlatú tájai

„A muflon és az arkal szerepe a háziasításban bizonyított, az argalié vitatott”.<sup>42</sup>

Amint *Chaline*<sup>43</sup> írja: „A háziasított juh ősei bizonyosan a vadjuhok (*Ovis* nemzetség) között keresendők. A legelterjedtebb rövid farkú juh valószínűleg a muflontól (*Ovis ammon musimon*) ered, a hosszú farkú juh őse feltehetőleg az arkal (*Ovis ammon arkal*), míg a zsírfarkú juhok az argaliból alakultak ki.” *Linné, Carl* (1707-1778) 1758-ban kiadott *Systema naturae* c. munkájában a házijuhot *Ovis aries*-ként jelölte, ugyanis a vadon élő és a háziasított változatok egymással termékenyen párosíthatók. Annyi bizonyos, hogy a juh háziasítása a feltételezett ősokeket illetően, *gazdag* választékot kínál. Tisztázandó az is, hogy a kiskérődzők körében a domesztikáció időrendjében a *kecske* vagy a *juh* élvez elsőbbséget. A háziasítás idejére utaló adatok a Kr. e. 9. évezredbe nyúlnak vissza *Irakban*. De a korai domesztikációt jelzik *Jarmo* ásatási leletei is, szintén Irakból, továbbá *Iránban* előkerült csontleletek a Kr. e. 8. évezredből. Az állományban élő állatok háziasítása, a kultúrnövények művelése úgy tűnik, hogy az ún. *termékeny félhold* területén vette kezdetét, Palesztinától Dél-Törökországon keresztül a Zagros-

<sup>40</sup> Mason, L. (ed.) (1984): 65-83.

<sup>41</sup> Veress L.et al. (1982): 55-57., Mason L. (ed.) (1984): 65.

<sup>42</sup> Veress L.et al. (1982): 56.

<sup>43</sup> Chaline, E. (2014): 142.

hegységig. Míg az Óvilág jeleskedett a kérődző állatok háziasításában, addig az Újvilágban erre egyáltalán nem került sor, jóllehet ezen a tájon élt pl. a kanadai vadjuh. A domesztikáció elmaradásának hátterében feltehetően ökológiai és nem gazdasági okok húzódtak meg.

A domesztikációt elindító földműves közösségek kezdetben előre nem mérték föl a juh szerepét, vagyis azt a lehetőséget, hogy a *tej*, a *gyapjú*, netalán a *hús* játszik majd jelentősebb szerepet. Ez utóbbi haszonvétel kezdetben a legfontosabbnak számított. Zeuner<sup>44</sup> szerint a háziasítás több lépcsőben zajlott le és egymásra épült. Mindez nem a haszonvételre vonatkozott, hanem a háziasítás egyes lépcsőire.

A juhtartás terjedését jól adatolják a *régészeti ásatások*. Irakban – már említettük – Kr. e. 9. évezredben feltárt csontleletek *fele* a juhoktól származott, amelynek 40%-át a *növendék* állatok tették ki. Délnyugat-Iránban Kr. e. 10000-5500 között a települések népessége *gabonaféléket* termesztett, és szezonális *pásztorokodást* üzött. A *transzhumáció* állatállományának döntő hányadát a *juh* tette ki. Noha ez kezdetlegesebb volt, mint a valódi nomadizmus. Iránban a Kr. e. 7. évezred csontleleteinek közel 70%-a juh és kecske „maradványok” voltak. A kecske<sup>45</sup> kb. Kr. e. 5500-ig előnyt élvezett a juhval szemben. De a gyapjúhasznosítás felismerésével – a *termékforradalom* megjelenése – Kr. e. 4000 után már a *juh fölénye* érvényesült, amihez társult az anyajuhok fejésével kezdődő *tejhaszonvétel* megjelenése. A juh a Kr. e. 6. évezredben elérte Szíriát, továbbá Egyiptomot és Észak-Afrikát. Bár a juh őse nem volt honos az utóbbi területen, a Tassili-hegység *sziklarajzai* – Kr. e. 4000 táján – *szarvas juhok* meglétéről tanúskodnak. A juh már háziállat Kr. e. 7000 körül Afganisztánban, és eljutott Beludzsisztánba, továbbá az Indus-völgyébe Kr. e. 6500-ra. Kelet felé terjedve útba ejtette Pakisztánt, de a neolitikus időszak Indiájába csak Kr. e. 1000 körül jutott el. Bár itt a szarvasmarha túlsúlya érvényesült, amit alátámaszt az, hogy a csontleletek 85%-át tette ki. Kínában a Sárga-folyó völgye volt a juhtartás színtere, ahova Turkesztánból került be.

A mai Törökország területére Kr. e. 6500-ra, Krétára egy fél évezreddel később jutott el a csontleletek tanúsága szerint, ugyanis a *juh/kecske* páros részesedése 75%-ra rúgott. Bár a neolitikum korai szakaszában a *szarvasmarha* csökkentette az előbbieket arányát. Az ókori Hellász szintén a Kr. e. 6. évezredben ismerte meg a juhot, amely viszont másfél ezer év múltán állománya felére esett.

Az újkőkorszak (neolitikum) idején a *mezőgazdaság*, vele együtt a *juhtartás* a következő útvonalon érhetette el Európát:

1. Kisázsian keresztül a Duna-völgye mentén
2. Hellászból, az Axios-völgyéből (a mai Vardar folyó)
3. a Mediterrán-medence parti kereskedelmi útvonalán és Európa atlanti partvidékén / a partvidéki kereskedelmi útvonalakon: Földközi-tenger, Atlanti-óceán, Brit-szigetek

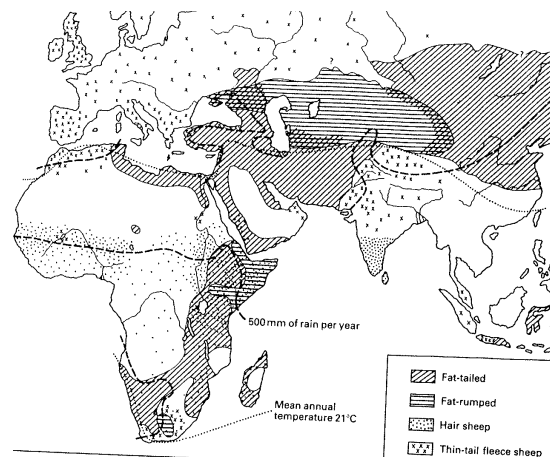
A mezőgazdaság európai elterjedése során a szarvasmarha és a sertés az erdővel borított területeken túlsúlyban volt, míg a *legeltetésre* alkalmas tájakon – mezőségek – a *juh* és a *kecske* tartása domborodott ki. A neolitikumi időszakban a Brit-szigeteken a leletek tanúsága szerint a marha aránya 44%, a sertésé szintén 44%, míg a juh/kecske aránya 12%-ra rúgott. A rézkor idején – Kr. e. 4000 körül – Hellász területén a juh és a kecske tartása kiemelt „ágazatot” jelentett. A „*fémváltás*” DNy-Ázsiából érkezett, és vele együtt egy *nagytestű juh*fajta is Európába került. Máltán a *réz kori* leletek egy *muflon-szerű szarvas juh* jelenlétére utalnak, amelyek jelzik az Európába beáramló pásztoroló népek megtelepedését, a *juh/kecske* arányának növekedését (77%). A Kr. e. 2000-500 között kibontakozott a *transzhumáló pásztorokodás*, amelyre azonban már a neolitikum idejéből származó *itáliai* leletek is utalnak. A vaskor idején

<sup>44</sup> Zeuner, Fr. (1963): 153-161.

<sup>45</sup> Mason, L. (ed.) (1984): 63-69.

– Kr. e. 1500 körül –, amely a Brit-szigeteket Kr. e. 500-ra elérte, észrevehető változás történt a juh típusát illetően, mert a vegyesgazdálkodás megjelenésével a juhtartás túlsúlya általánossá vált.<sup>46</sup>

Az antik civilizációból – kőkorszaktól a bronzkorig – Mezopotámiától Egyiptomig a régészeti ásatások bőséges adattal szolgálnak az állattenyésztés, közte a juhtartás korabeli állapotáról. A sumeroknál elterjedt típus volt a dugóhúzó-szerű szarvval rendelkező állat, amely előfordult Nyugat-Afrikában éppen úgy, mint a Hortobágyon. A hasznosítási körbe tartozott a gyapjú és a tej, amelyet fontosabbnak tekintettek a húsnál. A babilóniai időkben – Kr. e. 1800-tól – és az asszíroknál – Kr. e. 1300-tól – a juh egyrészt a gyapjú-típust testesítette meg, másrészt a hosszú, zsíros farkú állatot. Az említett térségben a „húsjuhot” elkülönítették a „gyapjújuhtól”, amely közel egy kg nyersgyapjút volt képes nyírásakor adni. Az ókori Egyiptomban a gyapjúért tartott juh szerepe jóval kisebb volt. Az Indus-völgyében és a mai Pakisztán területén a korai időszakban a dugóhúzó-szerű szarv-típusú juhféle volt az általános. A korabeli források jelzik, hogy idővel a gyapjú hasznvétellő juh szerepét a szarvasmarha vette át az indiai szubkontinensen. Az ókori Kínában a legkorábbi „juh-adatok” a Kr. e. 1300-as évekből származnak, bár a juhtartással foglalkozó nomád törzsek nem kínaiak voltak. Nem beszélve arról, hogy Közép-Ázsiában a valódi transzhumáló pásztorolás a bronzkorban – Kr. e. első évezred – született meg. A szkíták voltak az elsők a történelemben, akik háziállatuknak a hosszú farkú, göndör gyapjas juhot választották. Ugyanez elmondható a görögökre is. A perzsák nagy hatással voltak az asszírokra, amire utalnak a perszepoliszi palota reliefjei Kr. e. 500 körül, amelyek juhokat ábrázoltak. A juh fajtabeli hovatarozása a hosszú, zsírfarkú csoportot jelölte, amelynek gyapjút vették igénybe. A Biblia számos adatot közöl az ókori zsidóságról, nomád állattartásukról Kr. e. 1400 környékéről. Ezek a juhek részben zsíros farkúak, részben pedig zsíros farkúak voltak. Az első irodalmi említés Herodotosztól származik a zsidók állattartásáról, a Kr. e. 5. századból. A föníciaiakhoz kötődik egy finom gyapjas fajta elterjesztése a Mediterrán-medencében. Tengeri úton vihettek el egy finomgyapjas vékonyfarkú és egy szőrös juhot a Kr. e. 14-4. század között Észak-Afrikába, amit a karthágói ásatások igazolnak. A hettitáknál a gyapjú hasznosítású juh uralta a mezőnyt. A krétai civilizáció, a minószi-kultúra szintén a gyapjút részesítette előnyben. Hellász görögjeinek mezőgazdasága a juhra, az olívaolajra és a juhhúsra épült, amiről számot adott Arisztotelész is.



Magyarázat: fat-tailed = zsírfarkú, fat-rumped = zsírfarú, hair sheep = szőrös juh, thin tail fleece sheep = vékony farkú gyapjas juh

25. ábra A fő juhtípusok elterjedése az Óvilágban. Forrás: Mason, L. (ed.) 1984. 74.

<sup>46</sup> Mason, L. (ed.) (1984): 71-76.

A legtöbb adat a Kr. u. első századot követő *római uralom* idejéből maradt fenn. Mezőgazdasági *szakirodalmuk* bővelkedik a juhtartásról értekező beszámolóknak, a tenyésztéstől a takarmányozásig. Valószínűleg az ókori finomgyapjas, fehér színű gyapjút adó juhféle a *görögök* révén jutott el Itáliába.

Az *iszlám* megszületésével nemcsak egy új világvallás született, hanem ez hatással volt az akkori világ *juhtartására* is. Az iszlám Arábia pásztornépességének köreiből lépett ki a színre a Kr. u. 7. században. A későbbi arab terjeszkedés Hispániától, Afrikán keresztül, Kínáig húzódott. Bár az arab mezőgazdasági szakirodalom homlokterében a *kultúrnövények* álltak, a pásztorkodással foglalkozó népesség körében a *juhtartás* a megélhetés egyik *fontos* forrását jelentette. Bő ismeretekkel rendelkeztek a gyakorlati tartás, tenyésztés terén. Noha erre vonatkozó írásos adatok, történeti megközelítések nem állnak rendelkezésre, amelyek arra vonatkoznának, hogy az arab juhtartók hatással voltak-e a *spanyol merinó-fajta* kialakulására. Véleményünk szerint minden bizonnyal, főként ameddig a *cordobai kalifátus* létezett.

Vallásuk mellőzte a természet ábrázolását, így képes beszámoló nagyon ritkán fordul elő, kivételt képez azonban egy állatövi kép, amely *zsírfarkú juhot* ábrázol. Észak-Afrikában az ásatások során számos helyen gyapjúmaradványok kerültek a felszínre a Kr. u. 6-14. század közötti időszakból. Azonban nincs adat a fehér gyapjas juh észak-afrikai elterjedéséről. Az arab népesség élelmézésében a juh jelentette a biztos élelemforrást, bármely részén is éltek az általuk benépesített területen, Észak-Afrikától Közép-Ázsiáig, amint erre rámutatott *Ryder, M. (1984)*. A *juhtej* és *termékei* mellett az *arab kézműipar* is alapanyagként hasznosította a juh erre alkalmas testrészeit. *Róma bukása* után kezdetét vette a nagy *népvándorlás*, amely áttrajzolta Európa etnikai képét, és vele együtt bekerültek a kontinensre az *ázsiai juhfajták* is, noha erről kevés írott forrás áll a szakemberek rendelkezésére. Mindezek ellenére továbbra is érvényesült azonban Európában a *szarvasmarha túlsúlya*. A bekerülő juhfajták zömét *gyapjáért* tartották.

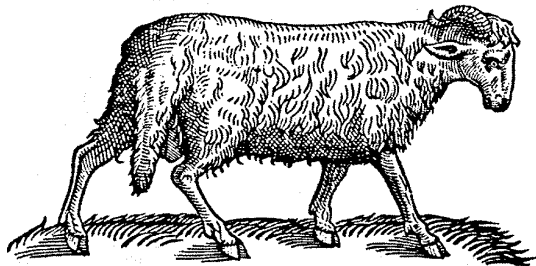
Annyi bizonyos, hogy a *középkorban* Európa kulturális örökségébe gyökeret eresztett a juh. Noha a juhtartás *meghatározó tájai* közé Törökország, Szíria, Irak és Irán, továbbá Afganisztán tartozott, ahol a *nomadizmus* és a *transzhumáló* pásztorkodás túlsúlya érvényesült. Az említett területeken a *zsírfarkú* fajták játszották a vezető szerepet.

*Marokkóban* Beni-Ahsen környékén (beri-merines berber törzs nevéből) volt egy *finom gyapjas juhfajta* – mint a merinó-fajta –, amely a *föníciaiak* révén született meg, és az *arabok* által jutott Hispániába, és a merinó-fajta alapanyagául szolgált. Noha már létezett egy finomgyapjas juhfajta az *Ibériai-félszigeten* is, melynek gyökerei a *rómaiak* idejébe nyúlnak vissza. Annyi bizonyos, hogy a világhírű *merinó-fajta* születési helye: Spanyolország.

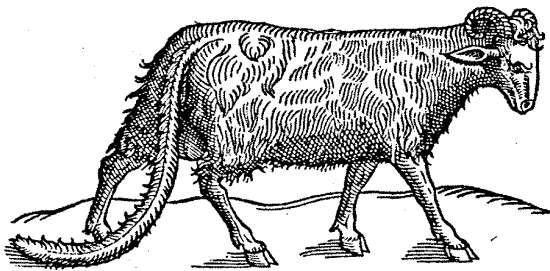
Ázsiában a juhállomány zöme a közép-ázsiai sztyeppén és a hegyi térségekben található. Közép-Ázsia a *legeltető juhtartás* „szülőházja”. Az itteni fajták hasznosítása a durva gyapjúra és a tejtermékekre szorítkozik. *Zsírfarkú* és *zsírfarú* fajták egyaránt előfordulnak. Kivételt képez a *karakul-fajta*, amelyet báránybőréért tartják.

*Afrikában* a Szahara övezet alatti területeken *többféle* juhot tartanak. Így Nyugat- és Közép-Afrikában a *vékonyfarkú szőrös juh* van elterjedve, amely Szudán északi részén is kedvelt állatnak számít. Ez a típus emlékeztet az ókori Egyiptom juhféléjére. A *zsírfarú somáliai juh* szintén régi háziállatnak számít. Etiópiától keletre Dél-Afrikáig az őshonos juh a *zsírfarkú szőrös juh*, amely elképzelhető, hogy közvetlenül arabiai eredettel bír. Fokváros körzetében 1789-ben pedig két nagyobb *spanyol merinó* szállítmány érkezett Dél-Afrikába. A 19. század elejétől egyre több merinó-fajta jutott el Afrika déli részeire. 1846-ban már 3 millió darabra rúgott az állomány nagysága, amelynek fele merinó-fajta volt. Mindezt azt jelentette, hogy míg az *Újvilág kevésbé*, addig *Afrika* a juhot – még a telepések részéről is – részesítette előnyben,

amely *Ausztrálóceániának* is vezető *háziállatává* vált. Dél-Afrikába már az 1930-as évek előtt elkezdődött az ausztrál merinó juh behozatala.



*The Arabian sheepe with a long tail.*

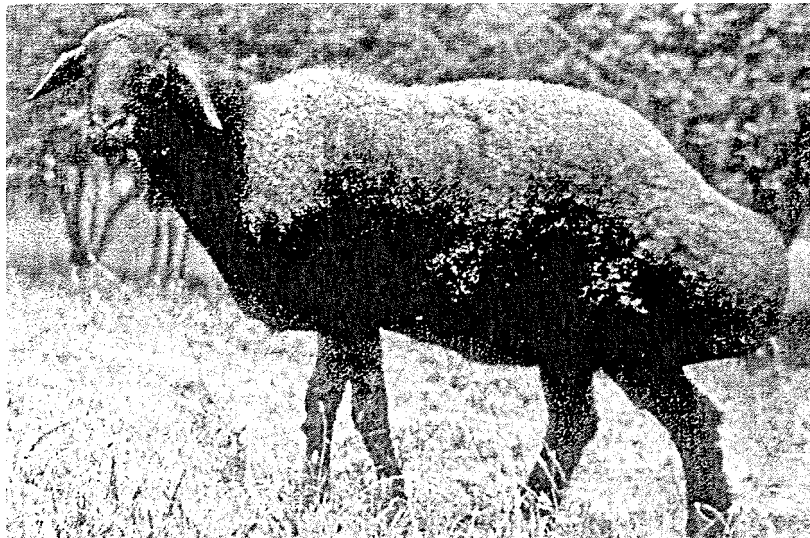


Fejlett etiópiai zsírfarkú juh képe 1682-ből



Széles- és hosszúfarkú arab juhok a XVI. századból

26. ábra Zsírfarkú juhfélék. Forrás: Bartosiewicz L. (2006): 97.



27. ábra Zsírfarú juh Közép-Ázsiából. Forrás: Scherf, B. D. (2000): 503.

*Európa* „juh-térképe” változatos képet mutat. Az európai juhajták rendszeresen előfordulnak a középkori és a későbbi időszak festményein, közülük is a leggazdagabb a németalföldi festészet.

A *németalföldi juhok*<sup>47</sup> már a korai középkorban ismertek voltak finom gyapjújukról, hiszen a *flamand posztóipar* készítette elő az ipari forradalmat, az új mezőgazdaság megszületését, a szakosodott agrártermelést. Az ipari forradalmat lényegében a *juh „robbantotta” ki*, amely Angliában teljesedett ki, de a *Németalföldről* indult útjára, és új távlatokat nyitott a világ gazdasági fejlődésében. Az *újkori angol juhtartás* a maga korában a mezőgazdaság

<sup>47</sup> Surányi B. (2021): 62.

„húzóágazata” volt. Itália a *középkorban* a mediterrán gazdálkodás műhelye volt, amely antik gyökerekkel rendelkezett. A juhtartás az egyik alappillére volt. Mindez nem múlt el nyomtalanul, aminek egyik jele, hogy manapság *Itáliában* 30 juh fajta ismert. A szardíniai és a szicíliai fajták a *tejelő* típust testesítik meg. Az *olasz tejkultúra* jelentős szelete a juhtejre hagyatkozik. Természetesen az éghajlat is közrejátszik abban, hogy pl. Dél-Itáliában minden juhajtát fejnek és tejtermékként feldolgozzák. Nagy hagyománya van Itáliában a *transzhumáló pásztorkodásnak*, amelynek gyökerei visszanyúlnak a rómaiak korára, hasonlóan, mint a Hispániai-félszigeten. Így nem véletlen, hogy a „*közös mediterrán múlt*” következtében már a középkorban elkezdődtek a *kereszteзések* a spanyol merinó-fajtával, hiszen ennek a kiváló fajtának kedvezett az itáliai éghajlat.

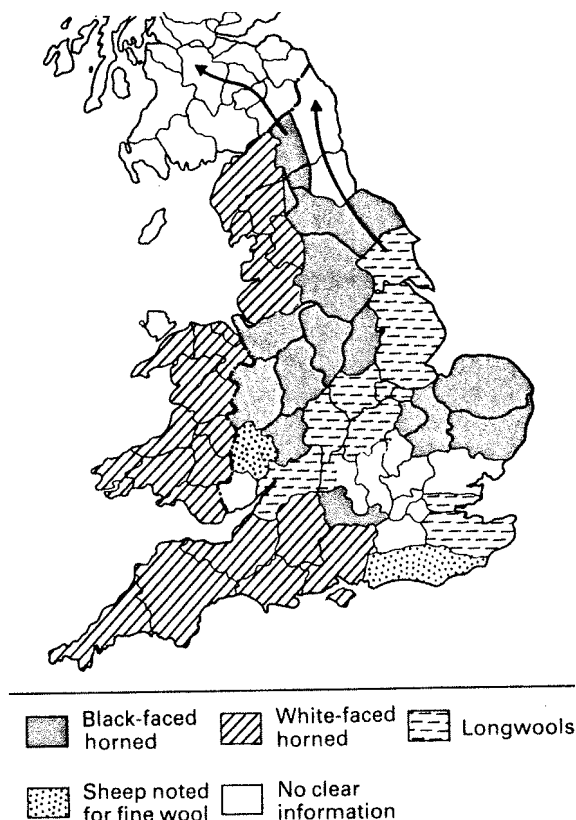
A spanyol merinó-fajta tiszta vérben és kereszteзési partnerként *német földön* az 1780-as évektől föllelhető, főleg Württembergben, ahol a helyi parlagi juhot kereszteзték merinóval. Ezt megelőzően a németek már a 16. században *flamand fajtákkal* kezdték javítani a hazai juhállományt. A merinó-fajta eljutott *Poroszországba* 1748-ban, és más fajták bevonásával a helyiek nemesítésére használták fel. 1775-ben bekerült a merinó-fajta *Ausztriába* is.

A francia középhegységtől az Alpokig a *merinó jellegű* fajták találhatók, tejhaszonvétellel, amely a *roquefort-sajt* alapanyaga. Tovább él a transzhumálás, mint régi hagyomány. Szinte az egész Mediterráneumban érvényesül a *spanyol merinó-fajta hatása*.

A merinó juh fontos szerepet játszik a spanyol történelemben és a világ állattenyésztésében, eredete – beleértve a nevét is –, *korai története azonban bizonytalan*. A neve először a 15. században tűnt föl – amint *Ryder, M. (1984)* írja –, de ennek nyomai már visszanyúlnak a 13. századba. A XVIII. században több európai országba is eljutott. *Magyarországon a merinó fajtának a köztenyésztésben történő tartását II. József 1786-ban kiadott rendelete engedélyezte.*<sup>48</sup>

---

<sup>48</sup> Surányi B. (2021): 63.



28. ábra A fontosabb juhtípusok elterjedése a 18. század végi Angliában. Forrás: Mason, L. (ed.) (1984): 64.

Amerika és Ausztrálóceánia juhtenyésztését az európai telepesek teremtették meg. Kolumbusz Kristóf hajóútjain első között vitt át juhokat az óceán túlsó partjára, amelyek eredményeként Közép-Amerikában megjelent a spanyol juh.<sup>49</sup>

Ausztráliában Sydney környékére 1788-ban létesítették az első juhtenyésztetet az Indiából és Dél-Afrikából behozott zsírfarkú juhokból, ugyanakkor nem hiányzott a spanyol merinó juh sem. Lényegében a déli kontinensen a juhok „gyarmatosították” az országot.

A brit telepesek Új-Zélandon az 1840-es években kezdtek foglalkozni juhtartással, merinó fajtát részesítve előnyben.

A juh nemcsak az állattenyésztő kultúra meghatározó szereplője, hanem az *emberiség kultúrtörténetébe* is beírta nevét. Amint Chaline<sup>50</sup> írja: „A juh mind az étkezésben, mind a kereskedelemben betöltött jelentősége miatt, sok kultúrában *szimbolikus állattá* vált. Az ókorban helyenként istenként tisztelték, így a *kos* az egyiptomi Ámon-Ré (napisten) egyik megtestesülése volt. (Hasonló célt szolgáltak a kosfejű *szfinxek* is.) A zsidó vallásban a juh volt a jeruzsálemi Templomban az *áldozati állat*, mely a kereszténységben Jézusnak, Isten Bárányának szimbólumává vált.” Az *Ószövetségben* isteni sugallatra a kos mentette meg Izsákot, az apja, Ábrahám tettétől. Az *egyiptomi szabadulás* sikerét a zsidóság javára a juh vére biztosította. A bárány szintén ősi *keresztény* jelkép, a szelídség, jóság kifejezője. A héberrel

<sup>49</sup> Mason, L. (ed.) (1984): 71-76.

<sup>50</sup> Chaline, E. (2014): 142-147.

rokon arám nyelvben a *bárány* szó jelentése: *szolga*. Szent Ágnes szűz és vértanú neve is a bárányhoz kötődik: *agnus=bárány*.

A görög mitológiából vett példa igazolja azt a régi hagyományt, hogy az ókorban, de még a Kr. u-i századokban sem tettek különbséget a juh és a kecske között. Eltérő adottságaik ellenére szinte egyszerre léptek színre a történelem színpadán. Ezt igazolja *Zeusz esete* is, akit *kecsketejen* neveltek föl, ami ugyanúgy lehetett volna juhtej is. A hazai néphagyomány is tanúsítja mindezt, amire példa *Erdélyben* él még napjainkban is, a juhokat és a kecskéket együttesen gondozzák a mezőn, egybe tartva a nyájban.

A kos „felszállt” az égre is, hiszen az *állatöv* első csillagképe örzi évezredes múltját. A kínaiaknál az évhez kötődő csillagképek sorában a *juh* a nyolcadik helyet foglalja el, amelyet időnként a *kecskével* helyettesítenek. Híres a görögöknél a *kolkhiszi* (Grúzia) *gyapjú* mondája, amelynek való alapja van, mert a vízben lebegő arany szemcséket a juh bundájával szűrték ki a vízfolyásokból.

A *kecske* (Mason<sup>51</sup>) vélhetően elsőként került a háziállatok sorába. Gazdag a *mitológiai háttere*, elsősorban az ókori görögök és rómaiak világában (*Chaline*<sup>52</sup>). Erdei szatírok, Pán isten testi megjelenítése utal az embernek a kecskéhez fűződő kapcsolatára, a felfokozott nemi vágy, a szenvedély megtestesítőjeként. A *skandinávoknál* a bőség jelképe volt. A *zsidóknál* a juhval együtt a tiszta állatok sorába tartozik, így egyúttal áldozati állat is. Az engesztelés napján (*jóm kippur*) „bűnbakként” száll áldozati füstje az ég felé. A *kínai állatöv* egyik szereplője, de a *nyugati civilizációból* sem hiányzik. Már a korai kereszténységben a *sátán* jelképeként élt a hitvilágban, mint fekete kecske. Bár a domesztikáció egyik első állata, könnyen visszatalál a természetbe, amire példa Ausztrália vagy a Galapagos-szigetek vadkecske állománya, óriási pusztítást okozva. A rostban gazdag növények előnyt élveznek táplálkozásában, sőt a mérgező növények sem okoznak kárt benne. *Teje* és *tejtermékei* kiváló élelemforrások az ember számára. A *kecskesajt* különösen a *franciáknál* népszerű terméknek számít.

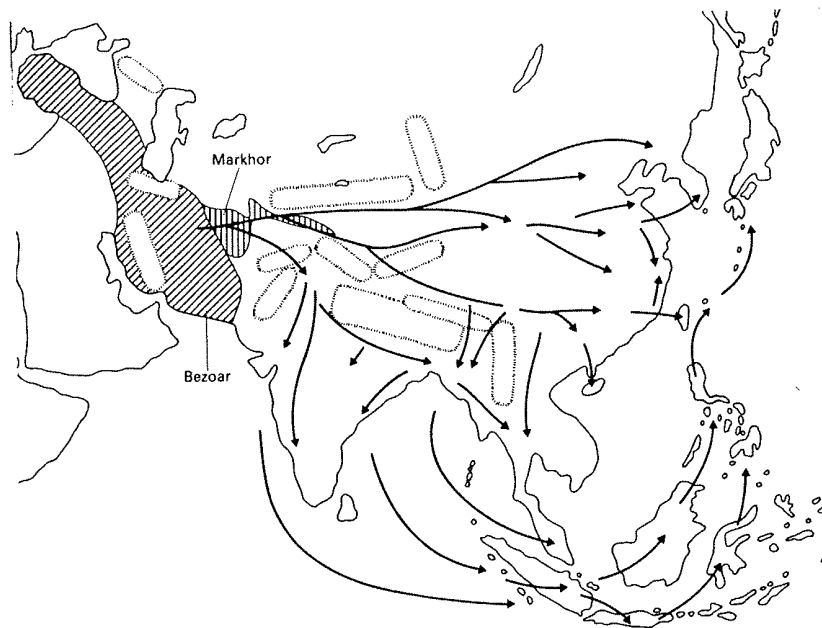
Kedvelt a *kasmír gyapjú*, a Közép-Ázsiában élő kecskefajta hasznosítási terméke vagy az *angóramecske* „gyapjújából” készült *mohar*, amelyre utal arab elnevezése is: „a legjobb gyapjú”.



29. ábra Pán isten (félíg ember, félíg kecske). Forrás: Chaline, E. (2014): 55.

<sup>51</sup> Mason, L. (ed.) (1984): 85-98.

<sup>52</sup> Chaline, E. (2014): 52-55.



30. ábra A háziasított kecske lehetséges elterjedési útvonala Dél- és Kelet-Ázsia felé. Forrás: Mason, L. (ed.) (1984): 91.

A domesztikáció és ennek a régi háziállatnak a történetéről kiderül, hogy a háziasítás színtere DNy-Ázsia volt, az a régió, ahol a mezőgazdaság megszületett és korai fejlődése lezajlott. A kecske sokkal alkalmasabb volt arra, hogy az erdős környezetében megéljen, mint a juh. A domesztikáció idejét a Kr. e. 7. évezredre lehet tenni a Zagros-hegység vidékére, a mai Irak-Irán közötti határvidékre. A csontleletek alapján azonban nagyon nehéz különbséget tenni a vad és a háziasított forma között. A legkorábbi régészeti leletek DNy-Iránban kerültek napvilágra a Kr. e. 7. évezredből. Kiderült, hogy nemcsak a Zagros-hegység adott otthont a domesztikációjának, hanem Palesztina és a Termékeny-Félhold vidéke is. Elterjedtségére mi sem jellemzőbb, mint az, hogy a csavart szarvú típust az ókori Mezopotámiában a Kr. e. 4. évezredtől ábrázolták.

A Kr. e. 3. évezredre a Nilus-völgyében is ismerték a kecsketartást, amely tovább terjedt Szudán felé. A háziállat szerepe nem volt számottevő az ország gazdasági életében – írja Zeuner<sup>53</sup>.

Napjainkban a kecsketartás Afrikában jóval nagyobb szerepet játszik, mint a juhé. A rómaiak korában jelentek meg a szarv nélküli kecskék a birodalom területén. 1975-ben vált világossá, hogy az ellentétes csavarodású szarvval rendelkező kecskék őse a Közép-Ázsiában honos (markhor) vad *Capra falconeri*-től származik. (A jobb szarv az óramutatóval ellentétes, a bal szarv az óramutatóval megegyező csavarodású.) Ilyen típusú kecskék Észak-Irakban, Kurdisztánban, Közép-Ázsiában, Mongóliában fordulnak elő. Ugyanilyen szarvtípusa van a kasmír kecskének is.

<sup>53</sup> Zeuner, Fr. (1963): 129-152.

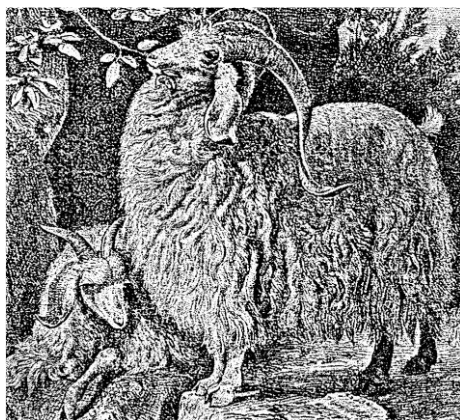


31. ábra Csigavonal szarvval rendelkező kecskék a sumérok korából (Kr. e. 2000 körül).  
Forrás: Zeuner, Fr. (1963): 137.

Az *angóra* (=Ankara) Anatólia szülötte, a bibliai *Énekek énekében* is „szóhoz jutott”. Eljutott Dél-Afrikába, sőt Kaliforniába is. A *kasmír kecske* Közép-Ázsiában van elterjedve és számos fajtacsoportja ismert. A tejkultúra egyik „nagyhatalma” Svájc, jónéhány kiváló tejelőfajtában bővelkedik. Közéjük tartozik a *saanen kecske*, amely az egyik legkiválóbb tejelő fajta. Amint *Sambraus*<sup>54</sup> megjegyzi: „A világ legismertebb és hosszú időn át legeredményesebb tejtermelő kecskefajtája”. St. Gallen kanton adott otthont a *toggenburgi* fajtának, amelyről már 1802-ből írásos adat számol be. Svájci fajták felhasználásával született meg a *fehér német nemesített kecske*.

A világon a legnagyobb kecskeállomány *Indiában* és *Pakisztánban* van, amely nemcsak tej-, hanem húsforrás is.<sup>55</sup> Az amerikai földrészre az első szállítmányok Hispániából jutottak el a 16. század kezdetén, ahol különösebb tenyésztést nem folytattak.

Érdeemes külön megemlíteni a Törökországban honos *angóra kecskét*, amelynek kialakulási színtere az Ankara-tartományban van. Európa 1541 után ismerte meg, mint különlegességet. 1850-1880 között eljutott Dél-Afrikába, az Egyesült Államokba, főleg Texasba.



32. ábra Angóra kecske. Forrás: Hankó B. (1943): 381.

<sup>54</sup> Sambraus, H. (2002): 131-132.

<sup>55</sup> Surányi B. (2021): 69.

A világ *moher* termelése Dél-Afrika, az Egyesült Államok és Törökország között oszlik meg. Az utóbbi helyen a legnagyobb a fajta állományának darabszáma. Áttekintve a kecsketartás történetét, hasznosítása a tiltások és szabályzások keretei között vonult végig az állattenyésztési kultúrában.

A sertés (Mason<sup>56</sup>) közel egy milliárd nagyságú állományával a világ egyik legfontosabb hústermelő háziállata. Néhány vallás (zsidó, iszlám, stb.) tiltja a serteshús fogyasztását, de minden kontinensen a húsa és a zsírja *alapvető* állati terméknek számít. A sertésállomány 60%-a Ázsiában, közte is elsősorban Kínában (49%) található. Európa részesedése – a 2002. évi FAO adatok szerint – 21%-ot mutat, addig Észak- és Közép-Amerika az állomány több mint 10%-át tartja. Az ősnak számító vaddisznó egykor a világ legerjedtebb emlősei közé tartozott. Mindez valószínűsíti, hogy *több helyen* is lezajlott *domesztikációja* a Földön. Amint Chaline<sup>57</sup> írja: „úgy tűnik, hogy a sertés (nem) a Közel-Keletről, illetve Törökországból érkezett Európába. Az angliai Durham Egyetem kutatói az előbbi két terület mellett további ötöt neveznek meg a sertés háziiasításának helyszíneként: Közép-Európát, Itáliát, Észak-Indiát, Délkelet-Ázsiát és a délkelet-ázsiai szigetvilágot. Az Újvilágban az állatot nem domesztikálták, a házi sertés ide az európaiak közvetítésével jutott el.”

A sertés szerepére, a prehistorikus időszak és az antik világ népeinek életére gyakorolt hatása lemérhető a mitologikus emlékezetben. Amint Dörner<sup>58</sup> írja: „Míg a kan jobbára a haragvó, bőszerű istenség fogalmával van összefüggésben, addig a koca inkább a szelídség és a termékenység jelképét jelenti”. Az ókori népek körében a kanra úgy tekintettek, mint segítőt, egyúttal az elmúlást jelképező élőlényre. Az ókori szírek (az arám nyelv használói) szintén kettősséggel néztek a kanra. A görögök Adonis-át vadkan ölte meg. Az egyiptomiak Oziris-nek serteshúst áldoztak, és ilyenkor ehettek is belőle. A vadkan legyőzése férfias cselekedetnek minősült. Vadkanölő hős volt a kalidóniai király fia, Meleagros. A másik vadölő hős Herakles, aki erejénél fogva élve fogta el a tájat pusztító erylmanthosi vadkant. A vadkant harci állatnak tekintették a gallok és a kelták, akik pénzén a vadkan feje díszlett. Az északi népeknél is kettős (jó és rossz) szerepet szántak a hatalmas fehér agyarral bíró vadkannak. A hasas koca békét, áldást, jótermést hozott a közösségnek. Az ázsiai mongoloknál a kan a borzalom szimbóluma volt. Az északi népek eposzában – Edda – a kan az élet őrzőjeként volt megtisztelve, és a napisten megtestesítőjeként tekintettek rá. Hasonló szerepet játszott a germánoknál is, mint a napisten szent állata. A későbbiekben a németek és a franciák karácsony estéjén az asztalt nemcsak fagyönggyel, hanem fenyővel ékesített kanfejjel is díszítették.

A sertést áldozati állatként is számításba vették. A görögök és a rómaiak hitéletében isteneknek áldozatként mutatták be. Aeneas, trójai királyfi, a csatába menve *vemhes kocát* áldozott fel, a győzelem reményében. A rómaiak kanáldozata Venus-nak szólt, a kitavaszkodás idején, ezzel is segítve a szerelmi vágy fellángolását.

Az ókori keleti népek, noha nem ették a serteshúst, áldoztak belőle isteneiknek. Az egyiptomiak fogyasztották az áldozati hús.

A sertéskan bevonult a keresztény legendárium világába is. Szent Bernád (Bernát) a ciszterrend alapítója, ott építette fel kolostorát, ahol az erdőből kirohanó vadkan félelmetes agyarával megjelölte a földet.

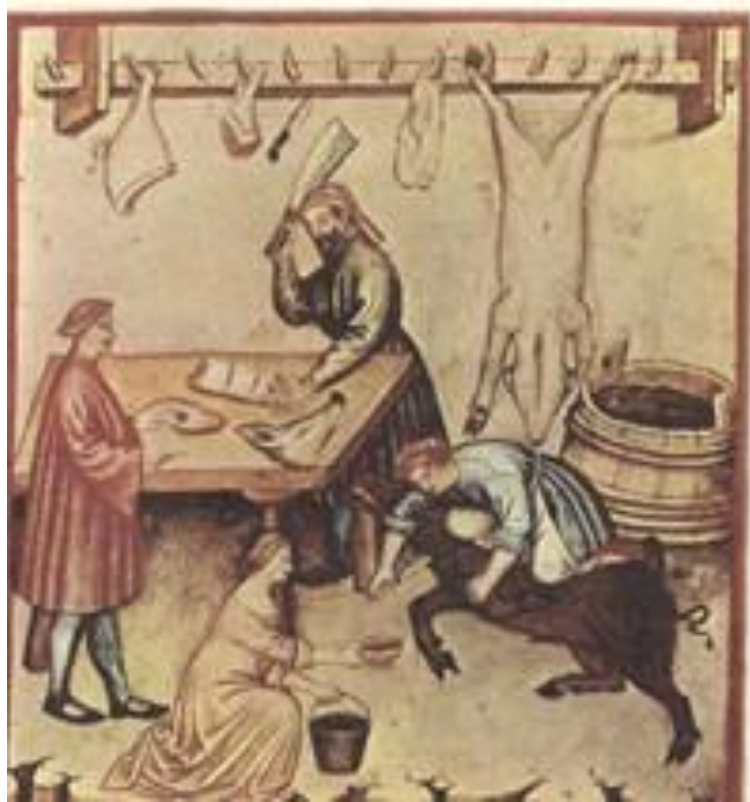
Pannóniában is szokásban volt a sertésáldozat, mint kedvelt háziállat, amelyet malacpecsenyével teli tálat tartó nőket ábrázoló *szobrocskák* hagytak örökül az utókornak. A sertés szerencseállatként is szerepel a letűnt időkből, amit igazolnak a *hallstadti-leletek*. A germánoknál különösen divott ez a kultusz, vagyis a *malac-amulettek* viselése. A sertés

<sup>56</sup> Mason, L. (ed.) (1984): 148-151.

<sup>57</sup> Chaline, E. (2014): 200.

<sup>58</sup> Dörner B. (1925): 14.

„sokoldalúságát” mutatja, hogy a *kicsapongás* jelképeként már *Homérosz* *Odüsszeiájában* megjelenik. De a későbbiekben, így *Goethe* *Faustjában* is irodalmi rangot kap a lerészegedett ember.



33. ábra A sertés sokoldalú hasznosítása. Chaline, E. (2014): 201.

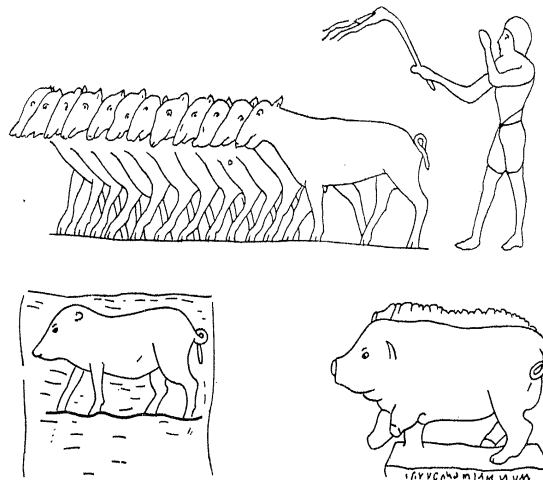
Időben a juh és a kecske után történt meg a sertés<sup>59</sup> és a szarvasmarha domesztikációja. A legkorábbi csontleletek *Anatóliában* kerültek a felszínre a Kr. e. 7. évezred környékén. A *Catalhüyük-i* templom falfestményeinek radiokarbonos vizsgálata kb. a Kr. e. 5500 körüli időszakra utal. *Észak-Mezopotámia* is gazdag régészeti eredményekben. *Irakban* a *Jarmo-i* ásatások igazolják a házi sertés korabeli jelenlétét. A *sumereknél* is már kedvelt haszonállatnak számított, karöltve a juhval és a marhával. *Irán* középső területén a Kr. e. 5. évezredben szintén kimutatható a sertéstartás. A *kőréz*kor idején, a Kr. e. 4-3. évezredben már jóval több a lelet, ami jelzi tartásának térhódítását. *Türkmeniába* Iránból jutott el a sertés a *kőréz*korban. Az *Indus-völgyében*, *Harappa* vidékén úgyszintén tartottak sertést a Kr. e. 3. évezred végén. Természetesen nehéz igazolni, hogy ez a nagyszámú lelet az időszerű domesztikációnak vagy a népesség növekvő sertéshús fogyasztásának a következménye.

*Kína* csontleletekben szintén gazdag, amelynek kora a Kr. e. 3. évezredbe nyúlik vissza. *Észak-Kínában* a *sertés* és a *kutya* csak domesztikált állatként fordult elő a korai neolitikumban, mindkét állat húsát fogyasztották. *Szibéria*, az *Uráltól* a *Csendes-óceánig*, nem tartozott a sertés házasításának a színterei közé.

A sertés Európába, a *Kaukázus* és a *Balkán* vidékére *Délnyugat-Ázsiából* jutott el. Ezt igazolják a feltárt sírok. A *réz-* és a *bronzkor kurgánjaiban* (=temetői domb) bőven akadnak a Kr. e. 3-2. évezredből csontleletek. Az *erdős-sztyeppe övezete* a sertéstartás színtere volt, de később

<sup>59</sup> Mason, L. (ed.) (1984): 147-151.

elfoglalta a helyét a háziállatok körébe bekerült *szarvasmarha*. A sertéstartás a Kaukázus-vidékéről a Fekete-tenger környékére, s onnan Kelet-Európa tájaira, a Volga-, Dnyeper-folyók völgyébe jutott el. Eleinte Kisázsia déli tája „sertésmentes” övezetnek tekinthető, így Szíria és Palesztina. Az ókori Szíriában a sertés „szentállatként” volt jelen. A palesztinai csontleletek – lapockacsont maradványok, a kerámia előtti időszakból – esetleg utalhatnak a sertésre. Jerikóban a templomszobrok a Kr. e. 6. évezredből *sertést* ábrázolnak. Általános jelenség a feltárt leletekben a házi sertés és a vaddisznó csontjainak együttes előfordulása. A Gáza-övezetből is a felszínre kerültek szakrális célt szolgáló csontmaradványok. Meglepetésként hathat, de a *korabeli zsidóság fogyasztotta a sertéshúst vallási kultusz keretében*. Szíriából, Palesztinából kiindulva a sertés elérte Egyiptomot, ahol a legkorábbi leletek kora a Kr. e. 5. évezredbe nyúlnak vissza. Felső-Egyiptomban később honosodott meg tartása, onnan terjedt tovább dél-felé, Nubiába. Az egyiptomi új-birodalomban széles körű volt tartása a Nílus-völgyében.



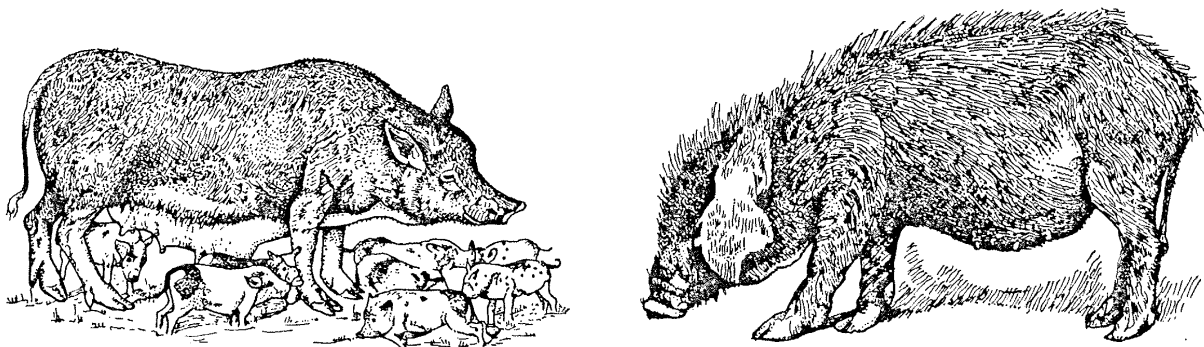
34. ábra Ósegyiptomi sertésábrázolások. Forrás: Baltay M. (1983): 14.

Az arabok inváziója (Kr. u. 1173) előtt *általános* volt a sertéstartás a mai Szudán területén. Az arab betörésnek sok házi sertés is áldozatul esett, elpusztították őket. A *muszlim* világ idegenkedett a sertéstartástól, amelynek háttérében az húzódott meg, hogy ezt az állatfajt *nem lehetett beilleszteni* a pásztoroló állattartásba. Ezt az ellentmondást úgy hidalták át, hogy *vallási tilalomra* hivatkoztak. Az *állattartó kultúrájuktól idegen* volt ez a hasznos háziállat, mert nehézséget jelentett őrzése, a száraz szavanna, a sivatagi állattartás környezeti feltételei sem kedveztek neki. A korai neolitikum idején *Svájcban* feltűnt egy kistestű háziasított, ún. *tőzgersertés* a cölöplakók állattartásában. Akkoriban ez egy elterjedt sertés-féle volt, hiszen számos európai országban előfordult, közte a Kárpát-medencében is, továbbá Türkméniában, Palesztinában és Felső-Egyiptomban. A háziasított tőzgersertés a helyi vad forma leszármazottja, de utólag jogot formál arra is, hogy Délnyugat-Ázsiából került be Európába, ugyanis a fejalakja, a könnyecsontja emlékeztet Malajzia és Indonézia sertéseire. De az is köztudott, hogy a domesztikáció során – a kutya kivételét jelent – a sertésnél, a többi háziállathoz viszonyítva, jobban módosult az állat fejformája. Az sem kizárt, hogy a koponyacsontokat figyelembe véve, beleértve a könnyecsontok változatosságát, Ázsia, Afrika, Európa sertésfajtái az anatóliai és a szomszédos területek vaddisznójától származnak. De az is bizonyos, hogy *Eurázsia* számos helyi vadsertése jelentősen „beleszólt” napjaink sertésfajtáinak a megszületésébe, vagyis *jónéhány domesztikációs központ* létezett, de az *elsődleges* Anatóliában

volt.<sup>60</sup> A kínai *Fo-Hi császár* Kr. e. 3468-ban rendeletet adott ki a sertéstartásról, amelynek fajtája viszont nyugatról került be Kínába.

Az *európai* primitív sertésfajták (*Baltay*<sup>61</sup>) között szerepeltek a *rómaiaké*, amelyek túléltek a középkort. Rövid fej, finom csontozat és kerek törzs jellemezte őket. Képviselői között említhető a *gasconi* és a *nápolyi* fajta. A *szláv-kelta-ibériai* fajták még a 20. századig beleszóltak a helyi fajták megszületésébe. Említendő képviselői között volt a *lengyel parlagi*, a *bajor*, a *hannover-braunschweigi* sertés, továbbá a francia *craonnais* és a dán lapály kialakításában is részt vevő parlagi *seelandi* fajta. A göndör szőrű *zsírsertések* feltehetően a Balkánon keresztül kerültek be Európába a nagy népvándorlás idején (Kr. u. 4-8. század). Ennek e fajtának a megszületésében szerepet játszhatott a *római* állattartó kultúra is, de a gyökerek végső soron *Kelet-Ázsiába* vezetnek. A *kelta-germán* fajtakört a nagy testméret jellemezte. Tartásuk Északnyugat-Európára és a mai Lengyelországra terjedt ki. Az utókor a *német lapálysertésben* fedezheti föl a régi vonásokat.

*Ázsia* is számos vad sertésnek adott otthont, amelyek az alapfaj (*Sus vittatus*) alfajai voltak, különféle fajták kialakulásának ősei. Példaként említhetők a *sziámi* és a *mandzsúriai* fajták, amelyek kis testméretűek, finom csontozatúak, gömbölyű törzzsel rendelkeznek. A laza hát szintén jellegzetességük közé tartozik. Korán érnek és zsírosodásra hajlamosak.



35. ábra Sziámi sertés (balra). Mandzsúriai sertés (jobbra). Forrás: Baltay M. (1983): 17.

Bár a házi sertés *monofiletikus* eredetű, ennek ellenére nagyon *gazdag* a fajtakínálata. Hasznosítás a *húson* és a *zsíron* kívül alig változott az évezredek során. Szaporaságuk a domesztikált állatok körében minden más haszonállatot megelőz.

A „... a 18. század vége felé (...) az ízlés és étkezés (...) a hús finomságára és ízletességére is nagyobb súlyt helyezett (...) az angol gazdák sertéseik nemesítésével kezdtek foglalkozni. (Mindez) (...) új korszakot jelent a világ állattenyésztésében (...) Az angolok által előállított új juh, szarvasmarha és főleg a modern sertésfajták bámulatba ejtették az egész világ állattenyésztőit (...) mindenütt teljesen átalakították az eddigi régimódi sertésenyésztést (...) A sertés-hasznosítás (...) új módszereivel ismertették meg a világ gazdáit”.<sup>62</sup>

A 20. század első évtizedeiben már rendkívül gazdag volt az angol sertésfajták kínálata. *Dorner*<sup>63</sup> – a kiváló magyar gazdasági szakíró, az angol sertésenyésztés hazai „apostola” – átfogó képet rajzol a 20. század első harmadának angol fajtáiról, és a korábbi sertésfajtákról a 19. század közepén.

<sup>60</sup> Mason, L. (ed.) (1984): 147.

<sup>61</sup> Baltay M. (1983): 14-16.

<sup>62</sup> Dorner B. (1925): 84-85.

<sup>63</sup> Ua. 84-114.

Az *angol fajták* nemesítésekor szinte minden fajtánál felhasználták a *kínai sertésféléket*.

Az *Újvilágban* a vaddisznó nem volt honos, így az európai telepesek honosították meg a sertéstartást. Kolumbusz már második útja során, 1493-ban vitt magával spanyol sertéseket San-Domingóba. A későbbi bevándorlók, etnikai hovatartozástól függően magukkal hozták az óhaza sertésfajtaikat is. Angol hatásra lendült fel az újhajában az ottani gazdák körében a nemesítési kedv. Számos fajta jutott el az Óvilágból, beleértve a kínai sertéseket is.<sup>64</sup>

A 20. század első felében Északnyugat- és Közép-Európa sertésenyésztésére – a fajtákat illetően – a *large white* (yorkshire), a *dán lapály*, a *német yorkshire* és a *német lapály* játszott nagyobb szerepet. A *skandináv lapályfajták* (svéd, norvég, finn) (*Mason*<sup>65</sup>) jelentősége inkább Kelet-Európára szorítkozott. Franciaország, Belgium és Hollandia esetében a helyi fajták átalakításában is, az 1945 utáni időszakban a fentiekben említett „négyes csoport” jutott szóhoz. A „*túlélő*” európai sertésfajták közé tartozott a *magyar mangalica*, a *cornwall*, a lengyelek két helyi fajtája, Nyugat-Franciaország kelta eredetű sertései, a Pireneusok-vidékének sertésfajtái, amelyek fennmaradtak a 20. századig az Ibériai-félszigeten.

*Észak- és Dél-Amerika* házisertés-állománya a letelepülő *bevándorlók* óhazai sertésfajtaiból tevődött össze. Ez a tendencia érvényesült modern korunk fajtái esetén is. *Kína* a helyi fajták sokaságában is „nagy hatalom”, ami megnyilvánul abban is, hogy nincs a világon olyan fajta, amelyben ne „csörgedezne” kínai vér. A tipikus dél-kínai fajták elkerültek Délkelet-Ázsia számos vidékére, az Indonéz-szigetvilágba. *Afrika* a primitív helyi fajták színtere. A *Szaharában* viszont nagyon ritka a sertéstartás. *Dél-Afrikában* a sertéstartást illetően a búrok hagyománya érvényesül, és általában manapság is, a Szaharától délre, ott van sertésállomány, ahol *európai* telepesek és leszármazottjaik élnek. *Ausztrálóceániában*, az angolszász kötődés folytán, az angol sertésfajták (yorkshire, lapály, stb.) szerepe érvényesül.

A *ló* (*Mason*<sup>66</sup>) származását tekintve még sok a tudományos talány, amire példa *Sandra Olsen* legutóbbi tanulmánya – *Science* közlése – az *Equus ferus przewalski*-val kapcsolatban. Ezt az alfajt, amely napjainkban még Mongóliában föllelhető, a házi ló ősenek tekinti a tudomány. De a Kansai Egyetem biodiverzitás intézetének régészeti vezetője a DNS vizsgálatok alapján arra derített fényt, hogy az eurázsiai sztyeppén élő *taki lovat* – amely a mai Kazahsztán területén fordul elő – az egykoron ott élt *botaji nép* már háziasította, vagyis a ma ismert Przewalski (taki) ló ennek a leszármazottja. Ez azt jelenti, hogy a régészeti csontleletek DNS-e a takival mutatott azonosságot, nem pedig a mai fajtákkal, azaz *tovább kell keresni a lovak őseit*. Ezt erősíti meg *Chaline*<sup>67</sup> is: „... a botaji lómaradványok jelentős morfológiai elváltozásokat mutatnak a vad populációhoz képest (...) zabla volt a szájában (...) esetleg meg is lovagolták őket. Az agyagedényeken pedig kancatej nyomát fedezték fel, amely arra utal, hogy a botaji kultúra erjesztett lótej, kumiszt ivott”.

A ló származásával ellentétben jóval bővebb és megbízhatóbb adatokkal rendelkezünk arra vonatkozóan, hogy a ló *milyen szerepet* játszott az emberiség történetében. Hiszen használatával megszülettek a *nomád társadalmak*, amelyek mozgékonyaságuk révén óriási kiterjedésű birodalmakat hoztak létre. De hosszú idő telt el, amíg a hódításra igénybe vett állat gazdasági szerephez jutott, *igaerejével* segítve a földművelő gazdálkodást, a szállítást és a közlekedést. A nomád társadalom, mint *legeltető nagyállattartó gazdálkodási módot* űző formáció, a ló révén *hadi célokat* is szolgált, ami sokszor a füves területek megszerzésére is irányult. Az ókori nagy civilizációk közül a *sumérek* a harci szekerek elé elsősorban szamarat vagy vadszamarat fogtak, s csak végső esetben lovat. A Kr. e. 2. évezredben már ismert volt a

<sup>64</sup> Surányi B. (2021): 78.

<sup>65</sup> Mason, L. (ed.) (1984): 156-158.

<sup>66</sup> Ua. 165-172.

<sup>67</sup> Chaline, E. (2014): 78.

*gyorsabb szekér* és a *hám*, mely utóbbi elterjedt Kínától kezdve a görög városállamokig. A leghíresebb – ló vontatta – harci szekerek a *hettiták* találmánya révén került be a történelembe. Mindez birodalmak megszületésére és fenntartására volt alkalmas. *Egyiptom* és a *krétai kultúra* is alkalmazta ezeket az eszközöket. „A közép-ázsiai nomádok betörései mind a Közel-Kelet, mind a Távol-Kelet népessége körében megkívánta a *lovas alakulatok* felállítását”.

A perzsák, az asszírok, a macedónok a *lovat* kizárólag *harci eszközként* vették igénybe. A rómaiaknál csak a császárkorban vált meghatározóvá a lovasság. A *nyereg* és a *kengyel* viszonylag későn jelent meg, de annál jelentősebb szerepet játszott a későbbiek során. A kengyelt a *kínaiak* kezdték alkalmazni, és Nyugaton csak a 8-9. században terjedt el széles körben. Az *Újvilágban* a ló őse kipusztult a jégkorszakban, de a spanyolok újvilági megjelenésével *újra* tért nyert, és az őslakosság körében is kedvelt állattá tette az óvilági jövevényt. A *vasút* színre lépésével azonban háttérbe szorult a szállításban, a postaszolgálatban és az utazásban. A mezőgazdaságban a 20. században a *motorizáció* módosította addigi szerepét. Mindenesetre az *igaerőváltás* egy fontos lépés volt, amikor az *ökör helyére* lépett, mivel ez a lépés a *belterjesebb* gazdálkodás felé terelte a mezőgazdasági termelést. Megjelentek a *lövontatta gépek, eszközök*, amelyek alkalmazása javította a gazdálkodás hatékonyságát, lehetővé tette *igényesebb* szántóföldi növényfélék művelését. A 20. században a *traktor* térhódítása új kihívást jelentett a lóállományak, kiszorult eredeti szerepköréből.

Nincs talán olyan emlős állatfaj, amelynek olyan jól ismernék a *törzsfajlását*, mint a lónak. Ennek ellenére – amint erről már említés történt – a tudomány *nem* adott végleges választ arra, hogy melyik vad ős volt az, amelynek domesztikációjából megszületett a háziló. A háziasítás színtere *Eurázsia* és *Amerika* volt, mely utóbbi helyen azonban kipusztult kb. Kr. e. 10.000 évvel ezelőtt.

A többi háziállathoz képest a ló domesztikációja *később* zajlott le. A legnagyobb problémát az jelenti, hogy a *csontleletek* alapján nehéz különbséget tenni a *vad* és a *háziasított* alak között. Az 1980-as évekig a ló domesztikációjára vonatkozó legkorábbi adatok a *kőrézkor* idejéhez kötődnek, *Dél-Ukrajnából*, a Kr. e. 4. évezredben, *Dereivka* környékéről. Ez a Dnyeper-menti lelet arra utal, hogy a *kőrézkor gödörkultúrák népe* háziasította a lovat először Délkelet-Európában. De talán a *közép-ázsiai sztyeppe* övezet is a domesztikáció lehetséges színterei közé tartozik, sőt a legkorábbi színhely is lehet. Gondot jelent a *nyugat-európai* domesztikációs körzet kérdése, de *Zeuner*<sup>68</sup> szerint ez Kr. e. 2000 környékén kerülhetett előtérbe, mindamelllett *keleti* hatásra. De erre a talányra sem sikerült eddig megnyugtató választ adni. A ló, bár csak a háziasítás *második* hullámában vált háziállattá, az emberhez *legközelebb* álló háziállat rangjára emelkedett. Ebben a tekintetben csak a kutya előzte meg.

A *keleti ló* a vaskorban jutott el Európába, a kereskedelem vagy hadizsákmány révén, Ausztriába, Itáliába és az ókori Hellászba. Az ókori népek közül a *szkitáknak* kiváló lovaik voltak, szoros rokonságban a *perzsákéval*, akik már a *tudatos tenyésztést* képviselték a Kr. e. első évezredben. Más lócsoportok is éltek Európában, amelyek a bronzkori lovak leszármazottjai voltak. Közéjük tartoztak a *kelta lovak*. A kelta népesség történelme fénykorában a legjobb tenyésztőnek számított, kiváló állatokat birtokoltak. Ne feledjük azt, hogy Nyugat-Európa lovas hagyományai kelta gyökerekből táplálkoznak, akiknek mitológiáját is átszövi. *Epona* gall (kelta) eredetű római istenség volt, a lótenyésztés és a vele összefüggő mesterségek védelmezője és a termékenység istennője. Az ókori görögök lovai szintén kisebb természetűek voltak. A korabeli lófajták és lovaglás terén *Xenophon* értékes művet hagyott az utókorra, Kr. e. 350 körül: *Peri Hippikes* címmel (A lovaglás művészete az ókori Athénban. Bp. 2006), amely összefoglalja a korabeli Hellász lovaskultúráját, az ókori olimpiai lovasversenyek világát. Hasonló színvonalon mozgott a rómaiak lótarása is, elsősorban a

---

<sup>68</sup> Zeuner, Fr. (1963): 313-335.

császárság időszakában, akik számos fajtát tenyésztettek ki. A leghíresebb csoportot a *harcimének* jelentették. Jól példázza a ló tiszteletét *Marcus Aurelius* római császár lovasszobra Róma fellegvárában.<sup>69</sup>

A Kr. u. évezredben köszöntött be Európában, a népvándorlás évszázadaiban, a *keleti ló* bejövételének utolsó hulláma. Noha a középkorban bukkantak föl a hidegvérű lovak Európában – egy tudatos tenyésztés eredményeként –, de a perzsák katona-népként, mint jeles lótenyésztők – már jól ismerték ezt a típust, hiszen a *persepoliszi domborműveken* a meleg- és a hidegvérű lovak egyaránt megtalálhatók. A *póni lovak* különböző fajtái is már a korai középkorban ismertek voltak.

A tapasztalati ismeretekre hagyatkozva a középkor folyamán megjelentek a nagyobb testű, erősebb izomzatú, gyorsabb járású fajták, először a Közel-Keleten, pl. Kelet-Anatóliában, stb.

Manapság két nagy csoportba sorolják a lófajtákat, egyrészt a *keleti melegvérű*, másrészt a *nyugati hidegvérű* lófajtákra. A világ lófajtáinak fejlődésére a legnagyobb hatást a nagy átütő erejű *arab lovak* gyakorolták. Ehhez járultak az Észak-Afrikából származó, genetikailag erős *berber lovak*, amelyeknek ugyanakkora szerepük volt a harmadik, meghatározó befolyással bíró *spanyol lovak* kialakulásában is. Ez utóbbi fajta dominált Európában a 16-18. század környékén és az amerikai lófajták alapjául is szolgált. Az *angol versenyló* létrejöttéhez azonban a *berber*, a *spanyol lovak* és a *helyi gyors fajták* szolgáltattak megfelelő alapot.<sup>70</sup>

Az *arab ló* a különleges környezeti feltételek és a szelekció eredményeként alakult ki. Ez a fajta kiváló lovagló típust testesít meg. A középkor óta rendszeres volt kivitele a szomszédos tájakra. Kivitele a 19. században teljesedett ki. Az arab ló és az iszlám vallás, valamint a hódítást szolgáló dzsihád (jihád) a Kr. u. 7. században határkő az emberiség történetében. Mindez hozzájárult az arab ló európai térhódításához. Mohamed halálakor (Kr. u. 632) a muszlim befolyás Kínától Európáig terjedt. Az ún. sztyeppi lovakra hatással voltak az arab lovak és más keleti lófajták, így pl. az *akhaltekini* és a *türkmén lovak*. Hasonló típust képviselő türkmén ló, a Káspi-tengeren túli sztyeppe vidék lófajtája, melynek ősei között szerepel az *arab*, a *berber*, a *török*, a *perzsa* és az *egyiptomi* „vér”. Mint látható, rokonsági kötelék fűzi össze őket. A *berber ló* a muszlim hódítással az Ibériai-félszigeten keresztül eljutott a gallok földjére is, de a további terjeszkedését Kr. u. 732-ben Martel Károly seregei megakasztották. A *spanyol ló* jelentős mértékben hatott az európai, közte a *magyar lótenyésztésre* is, így a *lipicai fajta* kialakulására. Az *Újvilág* spanyol előzőnlése révén az ott élt, de kipusztult lóféle helyét a spanyol ló foglalta el (*Sambraus*<sup>71</sup>).

A világ lótenyésztésének sikertörténete az *angol telivér* kitenyésztése, amelyből jónéhány fajta kivette a részét. Amint *Sambraus*<sup>72</sup> írja: „... valamennyi angol telivér valójában három keleti ménre (Byerley Turk, Darley Arabian, Godolphin Barb), és alig ötven kancára vezethető vissza. A fajta konszolidációjára döntően hatott az Angliában 1793-ban „*General Stud Book*” címen futó törzskönyv. Az angol telivért már 1788-ban elkezdték kivinni külföldre. Sokoldalúságát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a legtöbb melegvérű fajta kialakításából „kivette a részét”. A lipicai ló is nagyon „kevert” fajta, amelynek kinemesítése 1580-ban vette kezdetét, a Trieszt melletti Lipizzai udvari ménésben.

A *szamár* (*Mason, Flade, Matolcsi, Zeuner*<sup>73</sup>) a lófélék afrikai képviselője. Nem kétséges, hogy a vadszamár elterjedési területe több-kevesebb folytonossággal Szomáliától a líbiai sivatagon

<sup>69</sup> Surányi B. (2010): 66-68.

<sup>70</sup> Surányi B. (2021): 82.

<sup>71</sup> Sambraus, H. (2002): 24.

<sup>72</sup> Ua.

<sup>73</sup> Mason, L. (ed.) (1984): 177-182., Flade, E. (2002): 25-74., Matolcsi J. (1975): 187-192., Zeuner, Fr. (1963): 374-383.

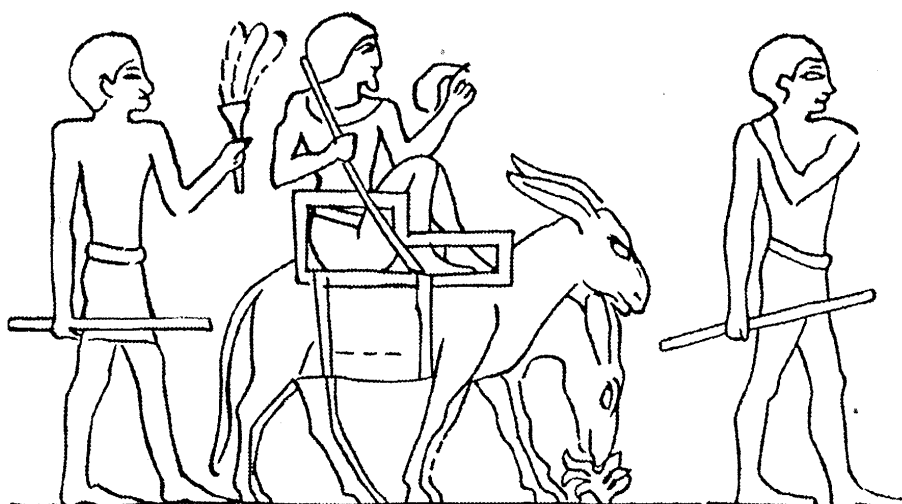
keresztül Marokkóig terjed.

A házi szamár ősei Észak-Afrikához kötődnek, de a Mediterráneum keleti partjaitól a Tibeti-fennsíkgig terül el az *ázsiai vadszamár – kulán (onager)* – élettere. Mezopotámiában és az Indus-völgyében már a prehistorikus időkben is jól ismert volt, de az onagert vadsága és harapóssága miatt csak idomították, nem pedig házasították. A sumérek szelídített egyedeit harci szekerek elé fogták. I. Xerxés perzsa király görög hadjáratai során onager vontatta harci szerkezeteket használt, mivel az állat a leggyorsabb lófélének számított. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a fajkeresztezés felismerése egyaránt vonatkozott a szamárra és a félszamárra is. Amint Homérosz írja, az *öszvértenyésztés* a Myra-beliek és az Enet-beliek révén, vélhetően onager csődör × lókanca párosításával kezdődött el.

*Tacitus, Petronius, Columella* jóvoltából viszonylag bő adatsor áll rendelkezésre az öszvértartásról. Nagy Sándor koporsóját is valószínűleg (lókanca × onager csődör) öszvérek szállították Babilonból Alexandriába. Attól függően, hogy a hím-, illetve a nőivarú egyed melyik fajból származik, változik az utód elnevezése. A latin *mulus* név a lómén × szamár kanca utódját jelöli. A *mula* elnevezés a lókanca × szamár csődör párosításából született utód megnevezésére szolgál. A magyar nyelvben a megnevezés ettől eltérő, ugyanis nálunk az *öszvér* elnevezés a szamár kanca × ló mén párosítás eredményét jelöli. A lókanca × szamár csődör utódját *múli*-ként tartják nyilván. Noha a *Mózesi törvények* tiltották az öszvér előállítását, az ókori zsidóság széles körben használta a fajhibridet.

Nyugat-európai elterjedtségére utalnak az *angol* példák, amit a „*mul*” névelem gyakori előfordulása jelez az egyes *helynevekben*: Mowlish, Moulton, Moulsoe, Moulescome, stb. De *személynevekben* is gyakran felbukkan. A *normann* hódítással nagytestű öszvérek kerültek Angliába, amelyek *Poitou* környékéről származtak. Ez a vidék a *francia öszvértenyésztés* központja. A lóöszvér sokoldalú hasznosítását örökítette meg a híres „bayeux-i szőnyeg”. Az 1066-os hastingsi csatának is szereplői voltak a lóöszvérek, magyarul mulik. A Mediterráneumban úgy a szamár, mint az öszvér viszonylag jelentős számmal képviselteti magát. Jóllehet a világ szamár- és öszvérállományának döntő hányada Afrikában és Ázsiában található.

A házi szamár vad őseinek az *észak-afrikai vadszamár* három alfaja jöhet számításba: a *núbiai*, a *szomáliai* és az *atlaszi*. Annyi bizonyos, hogy domesztikációját nem hitbeli, kultikus indokok váltották ki, hanem igénytelensége. A házasításának ideje a Kr. e. 7-6. évezredre tehető, mert a „két folyó között” már a Kr. e. 4. évezredben háziállatként szerepel. A domesztikáció színtere Észak-Afrika – a mai Líbia – területén zajlott le, ahol akkoriban még nem volt sivatag. Innen jutott el a Nílus-völgyébe. Az sem kizárt, hogy „... a házasítás ötlete ott (t.i. Egyiptomban) született meg, és ezáltal a bevándorlás és a házasítás közel egy időben és helyileg egymás mellett ment végbe”. Bár a szakemberek véleménye szerint a *núbiai* alfaj volt az *elsődleges* őse a házi szamárnak (Nílus-völgye), joggal tételezhető fel, hogy a *szomáliai* és az *atlaszi* alfaj is „beleszólt” a kialakulásába. A házi szamár megszületése és vándorlási útja ellentétes volt a többi emlősfajétól. Olyan vélemény is lábra kapott, hogy a házi szamár Keletről kapta Eurázsia nyugati régiója, de ez a mai napig nem igazolódott be. A vadszamár észak-afrikai jelenlétéről a Tassili-hegység sziklarajzai tanúskodnak. Egy dolog bizonyos, a házi szamár az ókori Egyiptomban a Kr. e. 4. évezred közepén már háziállatként szerepelt.



36. ábra Gyaloghintó, amelyet két szamár hord (Relief az Óbirodalomból. Egyiptom, kb. az i. e. 3. évezred). Forrás: Zeuner, Fr. (1963): 379.

A házasítás „személyi kérdése” még nem tisztázódott: *telepések*, *nomádok* vagy *félnomádok* jelentették a domesztikáció másik oldalát. A házi szamár Marokkón keresztül eljutott az Ibériai-félszigetre, és onnan tovább vagy közvetlenül az Appennin-félszigetre. Elsődleges haszonvétele – *teherhordó* – változatlan maradt az évezredek során. Ezt tükrözi megnevezése is: *asinus*, *somáro*=teherhordó állat (és) (a) szisztematikusan tenyésztett fajtákat, mint amilyenek például a lónál voltak és vannak, csak ritkán találunk. A teherhordáson kívül igénybe vették a *cséplésnél*, *hátasállatként* a Kr. e. 2. évezredtől. A szamár használata szoros összefüggésben volt a *nomád életforma* kialakulásával. A dromedár a Nílus-völgyében a Kr. e. 3. évezredben jelent meg, tehát később, mint hátasállat, feltehetően addig ezt a feladatot a *szamár* látta el.

Hasznossága mellett a szamár kultikus szerepet is betöltött Egyiptomban, hiszen a gonosz jelképét betöltő istent, *Széth*-et, szamárfejjel ábrázolták. Már az Óbirodalom idején elterjedt ez az igénytelen háziállat Elő-Ázsiában, s eljutott egészen az Ibériai-félszigetig. Terjesztői a *hamita* népcsoportok voltak. Arábia déli részén, Mezopotámiában a Kr. e. 4. évezredben már szintén megtalálható volt. Ebben a régióban jónéhány *hátas fajta* született. Közülük is kitűnt a *ciprusi* és a *szíriai* fajta. Ezek voltak a későbbi *maszkat* szamarak. Hosszú ideig az ázsiai félszamarak és az *afrikai házi szamarak* fogalma gyakran összeolvadt, amire példa – amint *Flade, E. (2002)* írja – a *Physiologus* című ógörög nyelvű munka.

Elő-Ázsia már a korai időkben a házi szamár tartásának térségeként jött számításba. Az ókori Damaszkusz az ékirásos korszakban a „szamarak városa” címmel büszkélkedhetett. Az éghajlatváltozás következtében kialakuló és terjedő szárazság és a hozzá kapcsolódó sivatagosodás elősegítette a háziállat terjedését, a dromedáréval egyetemben. Mindkét állat a karavánutak szereplőiként bonyolították le a kereskedelmi forgalmat.



37. ábra Szamár teherhordó állatként egy korai dinasztiából, Ur városából származó pecséten (Dél-Irak, i. e. 3. évezred). Forrás: Flade, E. (2002): 27.

A *szamárhús* fogyasztása is széles körben örvendett népszerűségnek a közel-keleti térségben, amelyről bőséges adatok maradtak fent.<sup>74</sup> A rómaiak körében is kedvelt háziállatnak számított. Minden hónap 13. napján *emléknapot* szenteltek neki, ami alátámasztja, hogy nemcsak az egyiptomiak és a görögök hasznosították, a többi közel-keleti néppel egyetemben. Az említett római „szamárnap” a kultikus tiszteletet testesítette meg. A rómaiak idején terjedt el tartása a Földközi-tenger francia partvidékén. A nemzési vágy, *Dionüszosz* termékenység isten, majd a rómaiaknál *Bacchus* (később mindkettő a bor isteneként folytatta ókori útját) kísérőjeként szerepelt a szamár, amely a kecskével együtt a *szexualitás* jelképévé formálódott. A szamár a *katolikus* karneválokön részvevő volt, mint gúnyfigura. De a Közel-Kelet más tájain sem maradt ki a korabeli *legendákból*. Jelentős szerepet kapott *Ezópusz* állatmeséiben. A *korai zsidóság* a szamarat – szinte egyedülként – hátszállatnak használta, amelyre számos bibliai történet utal. Jézus is szamárháton vonult be Jeruzsálembe a *pálmák* (virágvasárnap) *vasárnapján*, amely a katolikus liturgiában a *Nagyhét* kezdetének az időpontja. Az ókori Izraelben a szamárhoz nem kötődik semmilyen kultikus vagy szakrális mozzanat, sőt *tisztátalannak* számított. Hasonló megítélés alá esett a *muszlim* világban és számos *arab* törzsnél. Palesztinában és Észak-Afrikában napjainkban is szokásban van, hogy *eke* elé fogják, dromedárokkal vagy ökrökkel, sőt vízi bivalyokkal együtt, amit viszont *Mózes* törvénye tilt. A zsidóság *ismerte* az öszvértenyésztést, de ez *tiltott* volt számukra, noha – amint már említettük – használták az öszvért. Legtöbbször az *örményektől* szereztek be őket. A *Korán* a szamarat a kedvezményezett állatok közé sorolja, amelyek bejutnak a paradicsomba.

Az *európai történelmet* is átszövi a szamár jelenléte, helységnevek, tájelnevezések, jellegzetes felszíni formációk, épületek, tájékozódási pontok utalnak rá. Hazai példaként megemlíthető a Balaton melletti *Zamárdi* (szamár) településének a neve. Legendák szövődnek köré az egyes európai népek múltjából, amely alól nem vonható ki a Közel-Kelet, Észak-Afrika, Dél-Európa, sőt a Balkán sem. A népmesék is szereplőik között tudhatják. Az ezeregyéjszaka csodás világában a mesék sorát az ökör és a szamár története indítja útjára. Mindez a vonzódás nem hiányzik a Grimm-testvérek munkáiban sem. *Brehm, A. E. (1829-1884) az Állatok illusztrált élete* című művében igen kedvező színben tünteti fel háziállatunkat. A szamár a *száraz* éghajlatot, a *meleget* kedveli, a *víz* igénye mellett. Ez utóbbi hiánya korlátot szab terjedésének. Szerepéről *Flade*<sup>75</sup> a következőket írja: „... túlnyomórészt azokban az országokban tartanak

<sup>74</sup> Zeuner, Fr. (1963): 374-383.

<sup>75</sup> Flade, E. (2002): 25-74.

szamarat, amelyek mezőgazdasági, ipari és szállítási szerkezetüknek megfelelően nem vagy még nem mondhatnak le a szamár igavonó és teherhordó szolgálatairól, vagy amelyekben a szamarakat speciális gazdasági és ökonómiai szempontok szerint használják (...) például a bolgár, a portugál és a spanyol *bortermelésben*, a görög, jugoszláv (!), horvát és elő-ázsiai olíva-*termesztésben*. Átfogó *szállítási* feladatokkal látják el őket Afganisztán, Kína, India, Pakisztán, Közép-Amerika, Észak-Afrika és Elő-Ázsia nehezen megközelíthető területein.” Míg a lóállomány Európában és Észak-Amerikában a 20. század utolsó harmadában csökkent, addig a szamár- és öszvérállomány a világon növekedett a már említett térségekben, elsősorban a *trópusokon* és a *mediterrán* vidékeken.

A szamár és az öszvér korai szerepére utal, hogy a középkori módosabb *kereskedők* az említett állatokat vették igénybe portékáik szállításához. Európa déli tájairól a *szertesrendek* közvetítésével jutott el a szamár a közép-európai tájakra. Gazdag múltja tartja nyilván, hogy 1505-ben a *portugálok* szamarat vittek Ceylon (Sri-Lanka) szigetére. *Perzsiából* pedig 1689-ben szállítottak szamarat Dél-Afrikába. A 16. században eljutott a szamár az *Újvilágba*. Öszvértenyésztéssel még *Washington, G.* elnök is próbálkozott. S mint érdekesség, az elnöknek *szamár-fogból* készítettek műfogsort is. Az öszvérek kivették részüket az Egyesült Államok 1861-1865 között zajló *polgárháborújából*. Spanyolország és Franciaország nem hagyta veszni a *kelta időszak* után a meglévő szamár- és öszvérállományt. Világhírré tett szert a francia *Poitou-i óriás szamár-fajta*. Gyakoriak voltak a franciáknál a *szamárversenyek*. A 16. században Dél-Anglia és Észak-Írország ismert volt szamártartásáról. A Német-Római Birodalomban a „*kisemberre*” és a *szertesekre* korlátozódott a szamártartás, noha a ködös, hideg éghajlat *kedvezőtlen* volt a szamártartásra német földön.

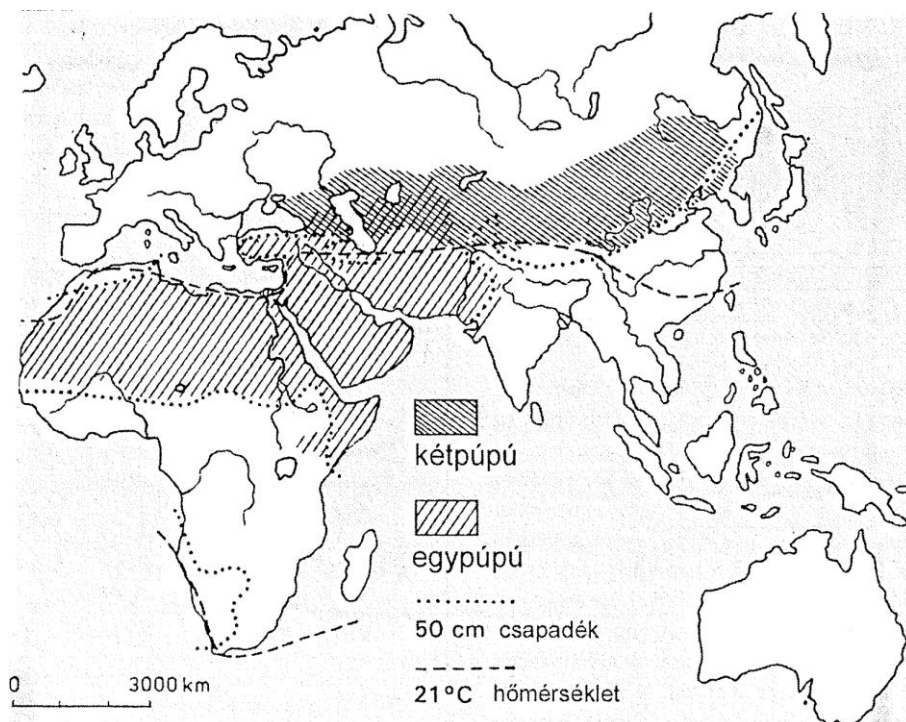
A szamár-fajták közül hírnevet vívott ki magának a már említett *poitou-fajta*, amely a világ legnagyobb testű szamara, amelyet eredetileg az ország *nyugati tájain* tenyésztettek. Már a 10. századból írásos adatok állnak rendelkezésre létéről. Ez a fajta a lóöszvérek „előállítását” szolgálta, különösen a 13-18. század között.

Az *öszvértenyésztés* érdekében a 18-19. században jelentős állomány került át Észak-Amerikába, részben *katalán*, részben *francia* fajták. Az Ausztráliába kivitt szamarak jórésze *elvadult* falkákban található

A *teve* (*Camelus dromedarius*, *C. bactrianus*) (*Mason, Chaline*<sup>76</sup>);). Őse Észak-Amerikában „látta meg a napvilágot”, ahonnan elvándorolt Dél-Amerikába és Euráziába a kialakuló kontinentális hídon. „Egyidejűleg” Kr. e. 10000-8000 évvel ezelőtt, eredeti életterén kipusztult. De Dél-Amerikában fennmaradt: *púpos alpaka* (*Vicugna pacos*), *vikunya* (*Vicugna vicugna*), *láma* (*Lama glama*), *guanakó* (*Lama guanicoe*), mint háziállat. Az Óvilágban két teve háziállat képviseli az állatcsoportot, az *egyipúpú*, a dromedár és a *kétpúpú*, az ázsiai teve.

---

<sup>76</sup> Mason, L. (ed.) (1984): 107-114., Chaline, E. (2014): 40-43.



38. ábra Az egy- és kétpúpú tevék földrajzi eloszlása és viszonya az éghajlati tényezőkhez.  
 Forrás: Bartosiewicz L. (2006): 130.

Amint Szabó<sup>77</sup> írja: „... az ősi tevé a *mai kétpúpú tevéhez* (...) hasonlított, amely a hűvös, mérsékelt övi sivatagokban él a Kaszpi-tengertől Mandzsúriáig terjedő sávban. Máig található vadon élő kétpúpú tevék a Góbi-sivatagban. Az egypúpú tevé, a *dromedár* (...) a kétpúpú tevéből fejlődött ki, az első púp visszafejlődésével, ami még az *embrió-korban* felismerhető. A két faj egymással keresztezhető. Az egypúpú tevék a forró sivatagok lakói Indiától kezdve Arábián át Észak-Afrikáig.” Zeuner<sup>78</sup> vélekedése szerint az *egy-púpú nem a kétpúpúból* született meg, hanem egy már korábban Arábiában *kihalt ősi* alaktól származik, vagyis az egy- és kétpúpú tevé külön-külön *önálló faj*. Az sem kizárt, hogy a vad ősi Észak-Afrikában volt őshonos, és Arábia csak a domesztikáció színtere volt. Az önálló fajiságot támasztja alá, hogy a két faj keresztezésekor a *hím sarjak sterilek*. Olyan elképzelés is van, hogy az első házasított tevének *két púpa* volt, és az egy púpos változat akkor alakult ki, amikor a tevé alkalmazkodott a forró száraz sivatagi viszonyokhoz a Közel-Keleten és Afrikában. A domesztikáció együtt járhatott a púp megjelenésével, amint ez tapasztalható a *zebunál* és a *zsírfarkú juhnál*.

Hasznosítása<sup>79</sup> kiterjed a *teherhordásra*, néhol igénybe veszik *igavonásra* is, sőt *eke* elé is kötik. A *teje* és a *húsa* emberi táplálékként hasznosul. A *bőr* és a *teveszőr* szintén felhasználásra került. A *tevetej* különös tulajdonsággal bír, hiszen a nagy forróság ellenére közel öt napig is *megőrzi frissességét*, savanyodás nélkül, ami az *antioxidánsoknak* köszönhető. Ugyanakkor védelmet nyújt a *szalmonella fertőzés* ellen is. Gyógyhatása miatt népszerű a közép-ázsiai népeknél. Jól helyettesíti az *anyatejet*, nem vált ki allergiás tüneteket, a benne lévő *laktóz* jól emészthető. Egyúttal magas a *kalcium-* és *vastartalma* is. *C-vitamin* tartalma a tehén tejének a háromszorosa. Így biztosítva van a népesség vitamin ellátása a kevés zöldség és gyümölcs

<sup>77</sup> Szabó L. (szerk.) (2005): 220-221.

<sup>78</sup> Zeuner, Fr. (1963): 106-113.

<sup>79</sup> Surányi B. (2015): 14.

ellenére, amelyek termesztése nehézséget jelent sivatagi környezetben. A tevetejből kiváló minőségű *savanyított tej* és *túró* készíthető, noha sajt és vaj már kevésbé.

Az *újvilági* lámaféléknél – a tevék rokonai – azonban hiányzik a *tejhasznosítás*. Elsődleges a *gyapjújuk*, a *húsuk*, *bőrük* és a *trágyájuk*. A trágya a fa nélküli tájakon *tüzelőanyag*. A láma már az inkák óta a *szállítás* fontos szereplője. Az alpaka a *gyapjútermelésben* jeleskedik. A vikunya szőre a legfinomabb állati eredetű textilanyag. A guanakó a *legmagasabb* testméretű az újvilági csoportban. A kipusztulás veszélye fenyegette, de sikerült megmenteni. A legnagyobb populációja a *Tűzföldön* található.

A *dromedár őse* Észak-Afrikában<sup>80</sup> (Szahara) kihalt a Kr. e. 3. évezredben, amit az is alátámaszt, hogy eltűnt a szaharai sziklarajzokról. A kereszténység korai időszakában még *vadásztak* a vad tevékre Dél-Arábiában. A dromedár házasítását még megnyugtató módon *nem* tisztázta a tudomány. Még több *talány* veszi körül a *kétpúpú teve* domesztikációját. A vad őse élettere *Közép-Ázsiához* kötődik, Délkelet-Oroszország és Észak-Kína körzetéhez. *Manapság* a vad alak előfordulása csak egy kis területre szorítkozik, a kínai-mongol határ mentén, a *Góbi-sivatagban*. Az itt őshonos állatokról *Przewalski* 1876-ban először közölt leírást a Tarim-medence és Lop-Nor (sóstó) környékéről. Jelenleg Mongóliában előfordul a *vad alak*, 400-700 egyedre becsülik az állomány nagyságát, amely egy 1975-ben létesített *rezervátumban* van elhelyezve. Jelenlétükről már a Kr. e. első századból is vannak adatok.

A *kétpúpú teve* élettere korábbi időszakban jóval kiterjedtebb volt, ezt támasztják alá a korabeli adatok. Nemcsak Dél-Oroszországot, hanem Dél-Íránt és Afganisztánt is magába foglalta. De az is tudott, hogy Kínában a Kr. e. 4. század végéig még nem ismerték. Zeuner, Fr. (1963) és Epstein, H. (1984) szerint teve csontok kerültek a napvilágra Kr. e. 3000 környékén Iránból és Dél-Türkmenisztánból. Az orosz területekről számos lelet támasztja alá a házasított teve létét a Kr. e. 2500-as évekből, és további régészeti adatok erősítik meg Kr. e. 2500-1600 közötti időszakból a domesztikált kétpúpú teve jelenlétét, amely alól nem kivétel Irán sem. Bebizonyosodott, hogy a *kétpúpú teve házasítására az iráni-türkmen határ mentén került sor a Kr. e. 2500 körüli időben*. Rövidesen eljutott az Ural déli vonulatáig és Észak-Kazahsztánig Kr. e. 1700-1200 között, Nyugat-Szibériába pedig Kr. e. 10 századig, egészen a mai Ukrajna területéig. Kínába viszont csak a Kr. e. 3. században vált ismertté. Mezopotámia már a jóval korábban, a Kr. e. 2. évezredben tudomást vett róla, amely később bővült Nyugat-Afganisztánnal és az Indus-völgyével.

Mezopotámia azért volt nagyon fontos terület, mert itt találkozott a két tevefaj elterjedési területe, és keresztezésre is sor került a partusok idején, a Kr. e. 1-2. században.

A két faj elterjedését illetően meg kell jegyezni, hogy Eurázsiaiban *kelet-felé* haladva a kétpúpú teve veszi át a dromedár szerepét.

Az *egypúpú teve domesztikációja* Arábiában zajlott le Kr. e. 3000 környékén, noha az éghajlat túl száraz volt egy leendő háziállat számára. Vélhetően egy vadászó, halászó *semita népcsoport* révén született meg a házasított teve, akik a *tejéért* vették át a háziállatok csoportjába. Az időpont a *Kr. e. 3000- 2500 közötti évekre* esett, és ez az Arab-félsziget északkeleti, délnyugati részén következett be, a mai *Jemen* és *Omán* területén. Fosszilis leleteket nem találtak Arábiában a Kr. e. 9. századig visszamenően. Az első házasított állattól származó csontlelet *Dél-Arábiából* (Hadhramaut) került a napvilágra a Kr. e. 6. századból. A *legkorábbi* régészeti adatok a házasított dromedárról Egyiptomból, Mezopotámiából és Palesztinából származnak. Dél-Arábiában a tevét a tömjén kereskedelemben vették igénybe. A „*teve-nomadizmus*” Arábiából átkerült Palesztinába és Egyiptom keleti sivatagjába. A sumér ékírásban a dromedárt

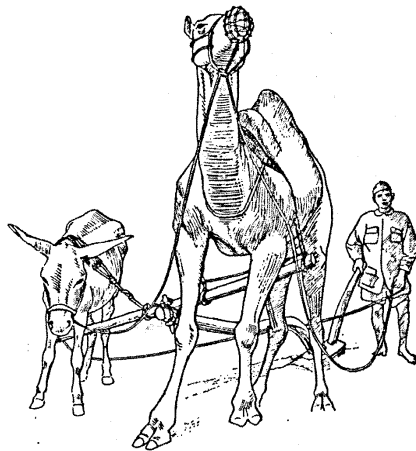
---

<sup>80</sup> Mason, L. (ed.) (1984): 107-112.

„ékalakú állatnak” jelölték. Az asszírok a sémi *gammalu* szóval illették az egypúpú tevét, elkülönítve a kétpúpútól.

A tevét már az arabok előtti világban is *szenként* tisztelték, ami folytatódott a *muszlim* időkben is. A korai időszakban (bibliai idők, asszírok, görögök, rómaiak) a dromedárral kapcsolatos minden adat *összekötő* kapocsként szerepelt a *semita népekkel*, főleg az arabokkal. A feltárások igazolták, hogy *Délkelet-Arábia* volt az *első* házasítási központ, ahonnan terjedt tovább az Arab-félszigeten, átkerülve Afrika szarvára, Szomáliába. Ez azt támasztja alá, hogy a tevére alapozott *karaván-kereskedelem* Kr. e. 2500-1500 között a *tömjén* kiépülő tengeri kereskedelmével együtt a Közel-Kelet gazdaságának *szerves összetevőjévé* vált. Régészeti leletek bőségét őrizte Észak-Arábia, Palesztina, Szíria és Egyiptom is. A tevéhez kötődő történetekben gazdag a *Biblia*, ami igazolja széles körű használatát. Tevecsonatok kerültek a felszínre *Palesztina* különböző helyein a Kr. e. 18-16. században. Mezopotámiában – mint már említettük – ismerték és használták a dromedárt és a kétpúpú tevét is. Mindez az arámi nomádok beözönlése után vált általánossá.

Az első nagy *tevetartó nomádok* az *izmaeliták* voltak, akik Északnyugat-Arábiából jutottak el Palesztinába és Szíriába Kr. e. 1100 körül. Rövid idő alatt kiderült, hogy a teve teherhordásra sokkal *hatékonyabb*, mint a lószvér. Kialakult az *észak-afrikai* kereskedelem útvonala is, egyrészt a *tengerpart* mentén, másrészt Szudánból kiindulva, délen a *sivatagi* övezetben. Állandósult hasznosítása a népesség körében, elsősorban, mint *teherhordó* állat, de *igavonásra* is alkalmas. A *rómaiak* idején, Kr. u. a 3. században már *nagyszámú* volt a dromedár állomány Észak-Afrikában, ahová a közvetítő út *Egyiptomon* keresztül vezetett.



39. ábra A has-járom alkalmazása igavonó állatok esetén. Forrás: Szabó L. (2005): 251.

A 11. századi *arab invázió* során véglegesedett jelenléte Észak-Afrikában, ami azt jelentette, hogy a térség *arabok* által történt előzőnlése egyet jelentett a *teve* meghonosodásával.

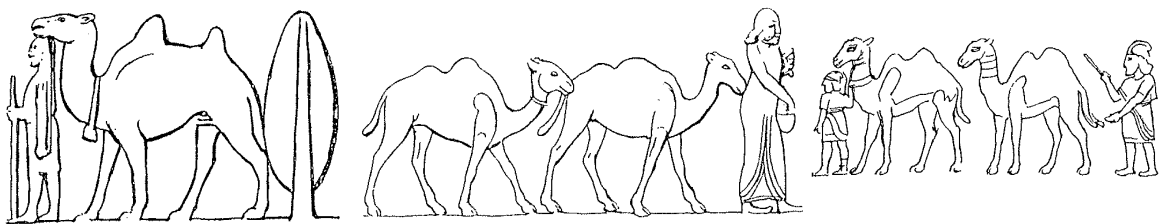
A két tevefaj között alapvető különbség van a *hőtűrés* terén. Míg a *kétpúpú* nehezen tűri a meleget, a *dromedár* melegkedvelő állat. Kiválóan megfelel *teherhordásra* és *tevelésre*. Az *igavonásra* való használata az Indus-völgyében, Észak-Indiában, Északkelet-Tunéziában, Marokkó atlanti partjainál és Jemenben terjedt el.

A *tevelésre* (=lovaglás) alkalmas típus a *római idők* állatainak leszármazottja. A dromedárnak van *hegyi* és *síksági* típusa, egyúttal megosztható teherhordó (podgyász) és tevelő típusra is. Szomáliában viszont nagy keletje van a *tejhasznosításnak*, és az ebben jeleskedő típusnak. Szomália, Észak-Kenya, Szudán élen járt a *tevehús* fogyasztásban is. Ugyanakkor a zsidóknál, Iránban a zaratusztra-hívők körében, Irak egy részén, Szíria néhány vidékén, Egyiptomban a

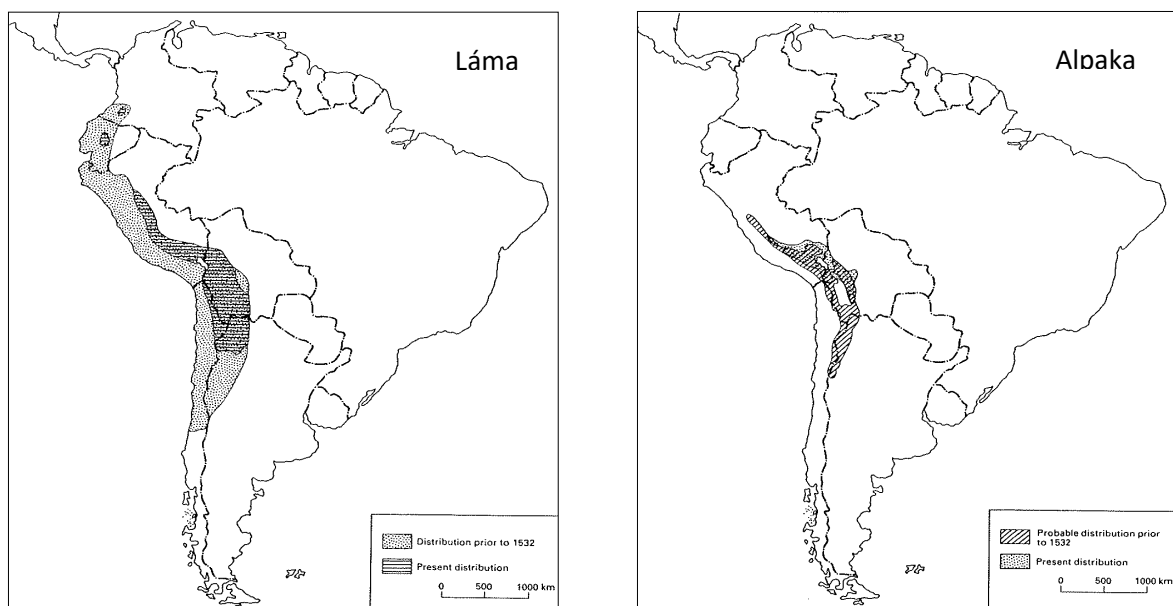
koptoknál és Etiópiában, *tabunak* számított a tevehús fogyasztása. Az említett kivételek népessége nem muszlim hívő. Az európaiak révén a teve eljutott a Kanári-szigetekre Marokkóból és Ausztráliába is.

Nagy sikert jelentett a teve megjelenése *Ausztráliában*. Az *első* behozatal Indiából történt 1860-1866 között. Az állatok Dél-Ausztráliába kerültek, és 1920 körül már közel 20 ezer darabot számlált az állomány a *Simpson-sivatag* vidékén.

A 20. század utolsó évtizedeiben a láma és az alpaka állománya – becsült – együttesen közel *7 millió* egyed tartott nyilván. A *láma* tartási körzete 3000-5000 méter tengerszint feletti magasságban, Kolumbiától Chile és Argentínáig, az *alpaka* 4000 méter feletti területen található, elsősorban Peruban és Bolíviában. Bár a többi Andok országban kis állományok előfordulnak, de gazdasági szerepük nincs. Általános vélemény – a régészeti leletek alátámasztják –, hogy a lámát és az alpakát az *Andokban* domesztikálták – 4000-4900 méterrel a tenger szintje fölötti területeken – a *Kr. e. 4000* körüli években. Jelentősen megoszlanak a *vélemények* a két állatfaj őset tekintve. A két házasított faj között szembevető a különbség, hiszen a *láma nagyobb* testű állat, mint az alpaka. Ami az ősalakot illeti, a *vikunya nem* jöhet számításba, így a vadfajnak a *guanakót* lehet tekinteni, ami azt jelenti, hogy a láma és az alpaka, két házasított forma, a guanakó *leszármazottja*, a belőle kialakult háziállatok *kétféle* hasznosítási iránynak megfelelően születtek meg. Így a láma *teherhordó* állat, egyúttal húsát is fogyasztják, addig az alpakát *gyapjútermelésre* nemesítették ki, főleg Peruban él, egyúttal azonban húsa is hasznosul.



40. ábra Kétpúpú tevék az ókori perzsák korából (Xerxes idején). Forrás: Zeuner, Fr. (1963): 361.



41. ábra A láma és az alpaka elterjedése 1532 előtt és után. Forrás: Mason, L. (ed.) (1984): 118-119.

## Baromfi-félék

A tyúk (*Gallus gallus domesticus*) (Mason<sup>81</sup>) háziasított baromfi-félék legnépesebb csoportja.

Az őse a délkelet-ázsiai vörös bankiva tyúk (*Gallus gallus*) a legjobban emlékeztet a házi tyúkra, amely később kereszteződött az indiai szürke bankiva tyúkkal. A tágabb értelemben vett rokonság, a fácán-félék családja: fürj, fácán, páva, fogoly, bankiva tyúk. A *Tyrannosaurus rex* „távoli unokatestvérei” (Chaline<sup>82</sup>). A közvetlen ős, a bankiva tyúk 25 millió évvel ezelőtt lépett színre.

A dzsungel tyúknak négy faja ismert, és közülük a vörös bankiva a legfontosabb a domesztikáció szempontjából, amelynek alfajai széles körben előfordulnak Északnyugat-Indiától Dél-Kínáig, beleértve Hainan szigetét is. Dél felé pedig Szumátrát és Jáva szigetét. Az alfajok méretben és színben eltérnek egymástól, amelyek az alábbiak: kínai, burmai, tonkini, indiai és jávai. Úgy ismert, hogy közülük az indiai a legkönnyebben háziasítható alfaj. A jávai a zöld dzsungel tyúk, amelynek szingaléz változata csak Sri-Lankán fordul elő. A már említett indiai szürke változat India közép- és nyugati régiójában található.

A legkorábbi adatok az Indus-völgyéből kerültek napvilágra, a Harappa-i kultúrkörből, a Kr. e. 2500-2100 közötti időszakból. Amint már szó esett róla, a vörös és az indiai szürke dzsungel tyúk az őse a mai tyúkféléknek. Elég eltérő időpontokat adnak közre az egyes tudományos vélemények, sőt a domesztikáció helye is változatos megítélés alá esik. Amint Chaline<sup>83</sup> megjegyzi: „A tyúk háziasításának valószínű helyszínét egykor India területén keresték, de valószínűbb, hogy Délkelet-Ázsiában, Thaiföldön ment először végbe, Kr. e. 10 ezer táján”. Az is elképzelhető, hogy más színhelyek is szerepet kaptak, különböző időpontokkal. Bizonyos, hogy a buddhizmus terjedésével jutott el Kínába a háziasított alak, Indiából. A kínaiak jóval korábbi időpontra teszik a tyúk megjelenését Kínában. Egyiptomi korai megjelenésére a hieroglifák utalnak a közép-birodalom idejéből, Théba közelében, amelyet Kr. e. 1840 körüli évekre datálhatunk. Ez a helyszín a kereskedelmi útvonalon fekszik, azon a nyomtávon, amely Egyiptomot összekötötte Mezopotámiával és Indiával. Az egyes egyiptomi birodalom-változások mindig zavart okoztak a kereskedelemben, és ez hatással volt a tyúkállományra is, netalán előidézve annak hiányát. Megesett az, hogy fél évezredig nincs adat pl. az egyiptomi tyúkfélékről, ami annak tulajdonítható, hogy egyáltalán nem tartották, és csak a ptolemaioszi időkben tűnt fel újra. Annyi bizonyos, hogy Egyiptomban nem vált a háziállatok szerves részévé, csak az említett időszak után, és a perzsák korában. Azonban a Kr. e. első évezredtől gyorsan terjedt tartása. Az Indus-völgyi civilizáció a perzsákat elérte Kr. e. 550 környékén, akiknek közvetítő szerepe ezen a téren is érvényesült, hiszen a görögök „perzsa madárként” ismerték és hamar befogadták az új jövevényt, amiről tanúskodik a kakasviadalok elterjedtsége is. A perzsák abban is jeleskedtek, hogy már a Kr. e. 3. évezredben a perzsa kerámiákon a tyúk, a kakas az ébresztés, a világosság jelképeként szerepelt. A tyúk megjelent az asszír pénzekben is (Kr. e. 8. század). A zoroaszteri irodalom (Kr. e. 2000-700 között) a tyúkot jól ismerte, a heraldika is felhasználta. A mai Iránból indult el hódító útjára Mezopotámia felé Kis-Ázsiáig. A görögök az említett perzsa madár mellett a médek madaraként is jelölték. A Kr. e. 6. században a tyúk-kakas általánosan elterjedt háziállatnak számított a Mediterráneumban és Kis-Ázsiában, így Hellász területén és Itáliában is. Míg a görögök elsőként sport célokra vették igénybe (kakasviadal), addig a rómaiaknál kezdettől fogva már élelemforrás volt. Rangja volt a latin tyúktartásnak, hiszen pl. tömték, hizlalták az állatokat, amelynek módszereiről a római szakírók részletesen számot adtak munkáikban.

<sup>81</sup> Mason, L. (ed.) (1984): 299-307.

<sup>82</sup> Chaline, E. (2014): 90-94.

<sup>83</sup> Ua. 90-91.

Az ókori zsidóságnál a házi tyúk *Judeában* honosodott meg. A tojás fontos éteknek számított, noha az *Ószövetség* még nem ismerte a tyúktartást – amikor íródott még nem jutott el az ókori Izraelbe –, ugyanakkor a *madártojások* fogyasztását a mózesi törvények *tiltják*, tisztátalannak tartva.

A tyúk terjedése Európában *egyrészt* az iráni és a mediterrán-útvonalon, *másrészt* a kínai-orosz úton terjedt. Ez utóbbi útvonalra a tatárok révén jutott el a Kr. u. 13. században. *Más vélemények* szerint a tyúk térhódításának útja Iránból az Égei-tengeren keresztül a Balkán-felé történt, a másik terjedési vonal a Fekete-tenger érintésével Dél-Oroszország közbeiktatásával jutott el Közép-Európába. *Zeuner*<sup>84</sup> szerint egy *jóval korábbi* időpontban jelent meg a házasított szárnyas Közép-Európában, mégpedig a *kelták* révén, a Kr. e. első században. De az sem zárható ki, hogy még korábbi időpontról is lehet szó, amelyben *Itália* játszott szerepet, ahova délkeletről jutott el. A svájci leletek kora Kr. e. 50-60 közötti évtizedre datálódik. *Julius Caesar* említést tett a tyúkról Britanniában, még a rómaiak előtti időszakból. Caesar megemlíti, hogy a *britanok* még *nem* fogyasztották, mint állati terméket. A legkorábbi rómaiak előtti leletek a Kr. u. 20-44 közötti évekre tehetők. Az ottani fáma úgy tartja, hogy a szigetekre a *föníciaiak* révén került be a tyúk, amely véleményhez a *skótok* is csatlakoznak.

Egyiptom kivételével a házasított baromfi-féle *afrikai* megjelenése adatokban nagyon szegény. A házi *tyúk* szava mind Kelet-, mind Nyugat-Afrikában *indiai* gyökerű, ami a korai kereskedelmi kapcsolatokra vezethető vissza. A tyúk elnevezése Kínában és a Fülöp-szigeteken hasonló. Japánban a kínai közvetítés a valószínű, a megnevezése elüt a szanszkrit nyelvétől.

Az *Újvilágba* a házi tyúk a Csendes-óceánon keresztül jutott el, jóval az európai gyarmatosítók megjelenése előtt. Míg Indiából Európába 1,5-3,0 km/év volt a terjedési sebessége, addig Dél-Amerikában sokkal gyorsabban terjedt, évente 80-160 km-rel. Az Újvilág felfedezése után intenzív volt a *spanyol* és *portugál* terjeszkedés, és ez kedvezett a házi tyúk térhódításának. A Mexikóból kiinduló, Dél-Amerikába irányuló *diffúz-terjedés együttesen* valósult meg a *kukoricáéval*. Az Újvilágban megjelenő házi tyúk elnevezése *nem spanyol* eredetre vall. Dél- és Közép-Amerikában és Mexikóban más-más elnevezéssel jelölik a tyúkféléket, amelyek rokonságban vannak az *ázsiai* megnevezéssel. Az esőerdők övezetében Dél-Amerikában a tyúkot és a tojást, mint állati terméket nem fogyasztották, de tollazatát díszítésre felhasználták. Míg *Európában* a tyúk fontos *élelem* volt és széles körben használatos, addig a spanyol uralom alatti területeken, az *Újvilágban* ennek semmi nyoma *nincs*.<sup>85</sup> A *kakasviadalok* jelentették a „legfontosabb hasznosítási módozatot”, hasonlóan, mint Japánban és a Polinéz-szigetvilágban, beleértve a Fülöp-szigeteket is. Ennek megfelelően a viadalok szereplői az *ázsiai tyúktípust* képviselték. Ez idáig nem világos, hogy a dél-amerikai szárnyas jószág spanyol vagy portugál hatásra alakult-e ki. Darwin dél-amerikai utazásai során nem tisztázódott – Beagle útja során – hogy a tyúkpopulációkban bekövetkezett mutációk Kolumbusz előtt vagy után következtek-e be. Annyi azonban bizonyos – bár egyelőre *megoldatlan* tudományos kérdés –, a Kolumbusz előtti Amerikában kicsi a valószínűsége, illetve *semmi* annak a ténynek, hogy az európaiak megjelenése előtt a házi tyúkot *ismerték* és gazdasági állatként tartották az *őslakosok*.

---

<sup>84</sup> Zeuner, Fr. (1963): 443-455.

<sup>85</sup> Mason, L. (ed.) (1984): 299-307.



42. ábra Baromfifélék árusítása a kínai piacon. Forrás: Zeuner, Fr. (1963): 455.

Az antik világ mezőgazdasági szakirodalmá alaposan foglalkozott a tyúktartással, így pl. a latin *Columella* vagy az idősebb *Plinius* és a görög *Arisztotelész*. Amint már említettük, a görögök hasznosítása kezdetben kizárólag a viadalokra korlátozódott. A rómaiak fogyasztották húsát, tojását. A korabeli szakirodalom részletesen leírja a korabeli fajtákat, testméretüket, tollazatuk színét, stb., és a tartási típusokat. A tyúkfélék iránti érdeklődés Európa későbbi századaiban sem csökkent, a Kr. u. 1600-as évekből részletes leírások láttak napvilágot a korabeli fajtákról, ábrákkal egyetemben: pl. bantam, páduai, török, perzsa, stb. Az angliai tyúkféléket a 19. század végén Darwin mutatta be. A nemesítési munka a 19. század közepétől vált lendületessé. Eleinte a formák és a küllem gazdagítása volt az érdeklődés homlokterében, és csak jóval később fordult a figyelem a hús és a tojás felé. A 19. század végén számos új fajta lépett a színre, így az angol *sussex* és *orpington*, az Egyesült Államokban a *plymouth rock*, *wyandotte*, *rhode island red*, *new hampshire*, *jersey giant*, a kanadai *chantecler* fajták. A világ vezető tyúkfajtái a 19. században születtek meg. A *leghorn* 1828-1831 között került be az Egyesült Államokba, amelyet később még számos bevitel követett. A fajta neve a *Livorno* (észak-olasz város Toszkánában) névből származik. Az Egyesült Királyságba is jutott, és rövid idő alatt népszerűvé vált. A *leghorn* eredetileg színes tollazattal rendelkezett, és csak később alakult ki fehér változata. Kiváló hús- és tojástermelő képessége világhírűvé tette, amely már az 1850-es évek után megmutatkozott. A fentebb említett amerikai fajták az ottani nemesítés során születtek meg. Az angol *orpington* fajtából az ausztrálok saját fajtát alakítottak ki. Az angol *cornish* fajta viador típusú ázsiai fajták felhasználásával született meg.

A 20. század a populációgenetika jegyében telt el.<sup>86</sup> A mendeli-törvények újbóli felfedezése új távlatokat nyitott a nemesítésben. Az amerikaiak jóvoltából új tudományág született, a populációgenetika – egyidejűleg a szovjet tudomány, a *micsurini-liszenkói áltudomány* áldásait hasznosította – óriási távlatokat nyitott az állatnemesítésben. „A populációk értékének reális összehasonlíthatóságában *Lushé, J. L.*, a populációgenetikai szemlélet magyarországi elterjesztésében *Horn Artúré* a legnagyobb érdem.” Az új tudományág „kedvezményezettjei” a baromfi-, kizárólag a tyúkfélék voltak, de a 20. század második fele már a széles körű hibridizáció évtizedei voltak. A *broilercsirke*, a nagyhozamú tojástermelő fajták megjelenése áttörést jelentett a világ állattenyésztésében, hiszen megszülettek a tojás- és csirkegyarak. A hibridizáció – később részletesen esik róla szó – Magyarországot is „nagyhatalommá” tette a 20. század második felében a világ állattenyésztési kultúrájában.

Annak ellenére, hogy az Újvilág csak szerényen vette ki részét a háziállatok domesztikációjából a *pulyka* (*Meleagris gallopavo gallopavo*) sikeres pályát futott be a világ állattenyésztésében, a tyúk után a legnépesebb állománnyal rendelkezik (*Sütő, Mason*<sup>87</sup>). Az sem csorbítja

<sup>86</sup> Surányi B. (2021): 98.

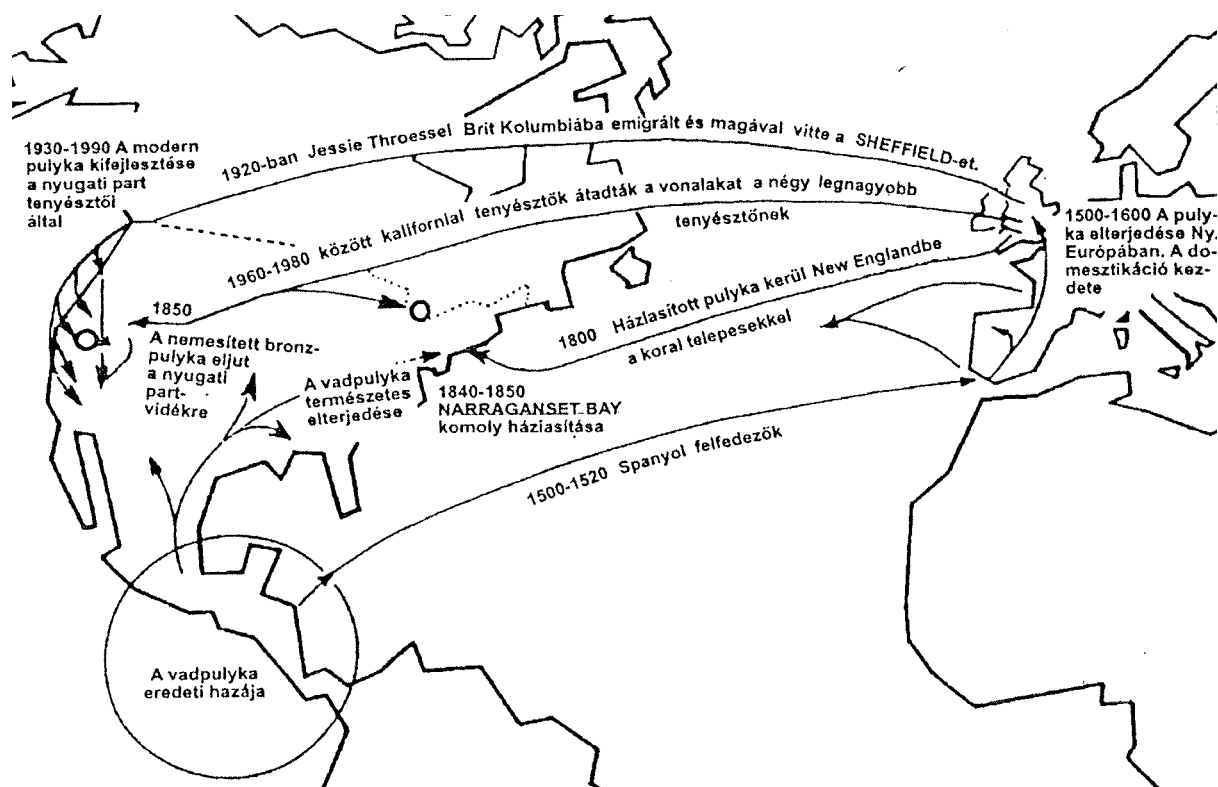
<sup>87</sup> Sütő Z. (1997): 27-41., Mason, L. (ed.) (1984): 325-331.

jelentőségét, hogy tenyésztése *Észak-Amerikára* és *Európára* szorítkozik, mint az egyik *legdinamikusabban* fejlődő baromfi-ágazat. A *spanyolok* újvilági megjelenésével sok helyütt *kiirtották* a vadpulyka-féléket. A kezdeti bizonytalanság után elfogadottá vált, hogy az *Újvilágban* van az „*őshazája*”, valamint domesztikációjában, az alfajok ellenére, a *Meleagris gallopavo*-nak van szerepe. Sütő<sup>88</sup> írja: „... Brehm (1903) három (...) fajról tett említést, melyek a *Meleagris gallopavo* L., *Meleagris americana* Bartr., valamint *Meleagris ocellata* Cuv.”. Manapság két fajtát különböztetnek meg: az egyik a *pávaszemes pulyka* (*Agriocharis ocellata*) (a pulyka domesztikációjában nem játszott szerepet; egyéb elnevezése: yukatan pulyka, honduras pulyka, hegyi páva (=spanyol megnevezés), a másik a *Meleagris gallopavo*. Ez utóbbin belül *két alfajt* különítenek el, amelyek hasonlítanak a *parlagi bronz pulykára*.

A pávaszemes pulykához kötődött a *maják* szokása, amikor az „*Esőistent*” pulykatoll ruhába öltöztették és így ábrázolták.

A domesztikáció „mikéntjére” több elképzelés született:

1. a spanyol hittérítő papság a kolostori gazdaságokban házasította a pulykát,
2. az újvilági felfedezők a házi pulykát „készen” kapták Közép-Amerikában,
3. a házi pulyka öndomesztikáció révén született meg, azaz az indiánokat a pulyka házasította.



43. ábra A pulyka elterjedésének útvonala. Forrás: Sütő Z. (1997): 28.

Ahogy *fejtörést* okoz a tudománynak a *házasítás körülménye*, legalább akkora a bizonytalanság a domesztikáció *idejében* is. Az időpont Kr. e. 1000 – Kr. u. 1000 között mozog. A nagy eltérés mögött feltehetően az húzódik meg, hogy az európaiak *egységes domesztikációt* tételeznek föl. Ugyanakkor ez a folyamat *több helyen*, egymástól *függetlenül* is végbement. Az

<sup>88</sup> Sütő Z. (1997): 27-41.

*amerikaiak álláspontja* szerint Délnyugat-Mexikóból az ottani *alfaj* jutott el *Európába*, amely az első háziasított *pulyka őse* volt.

A *spanyol irodalom*<sup>89</sup> is foglalkozik már a korai időkben a pulykával, de nem derül ki, hogy házi vagy vad alakról van-e szó. *Kolumbusz* volt az első, aki 1502. augusztus 14-én Honduras partjainál először látott pulykát. 1511. októberében a *valenciai püspök* rendeletben előírta, hogy a hajók hozzanak pulykákat magukkal tenyésztés céljából az országba. 1512 szeptemberében hasonló intézkedést tett a *király* is. A következő években újabb szállítmányok érkeztek Hispaniola szigetéről spanyol földre. Az 1530-as években már eléggé ismert volt a *pulykatartás* Hispániában.

*Cortez* 1519-ben kezdte el meghódítani Mexikót, ahol házi pulykát talált. *Montezuma*, az azték uralkodó naponta igényelte a pulykát háztartása számára, ami évente ezer számra rúgott. A korabeli szerzők beszámoltak arról, hogy a spanyolok *rendszeresen vitték* a pulykát hazájukba, a korabeli azték birodalomból is, a mai Mexikóból. Ezek az állatok a *vad mexikói ősszármazékai* voltak.

A *tudományos* elnevezés részben a latin *gallina* (=tyúk) és a spanyol *pavo* (=páva) szavak összevonásából született meg, továbbá a görög mondavilágból eredező ifjú nevéből, *Meleagros*-tól származik. Ez a történet a *Kalydonia-i vadászat* regéjében maradt fenn. A *Meleagris* és a *gallopavo* együttes rögzítése *Lopez de Gomora* nevéhez fűződik, aki *1553-ban* megjelent munkájában használta először.

Az Újvilág felfedezése téves elképzelések megszületését eredményezte az európaiak részéről. Ezt már az első megnevezések is tükrözték, így lábra kapott az *indiai tyúk* név az új baromfi-félével kapcsolatban. A katolikus egyház a *gallus Indicus* nevet használta. Ez a zavartság a többi európai nyelvben is tetten érhető, így az oroszoknál az *indjuk* (bak pulyka) és az *indjuska* (tojó) elnevezés gyökeresedett meg. A grúzoknál az *indauri* név maradt fenn, míg a franciák *dindon* (=dinde pulyka) nevet használták. A *Coq d' Inde* (indian kakas) kifejezés is az eredetre utal.



44. ábra 1617-es metszet, amelyen a pulyka „Gallus Indicus” néven szerepel. Forrás: Bartosiewicz L. (2006): 140.

<sup>89</sup> Sütő Z. (1997): 27-41.

A pulyka viszonylag gyorsan elterjedt Európában, noha nagyon *eltérő* időpontokról vannak adatok. A 16. században már általánosan ismert házi szárnyasról volt szó. A Raffaello által megfestett X. Leó pápa portréját *fehér* tollú pulyka is ékesítette. Velence tanácsa 1557-ben rendeletet adott ki, ami szabályozta, hogy milyen alkalommal fogyasztható a húsa. Ebből az időszakból Itáliában már *receptek* is voltak forgalomban, amelyek a *pulykasült* elkészítéséről „értekeztek”. A *franciák* is már jól ismerték a 16. század közepén az újvilági jövevényt. A *költői dicséret*ek is hozzájárultak megkedveléséhez. Német földön sem késett terjedése, ahol lakomák állandó szereplőjévé vált.

Angliába 1524-ben került be az első pulyka, bár csak az 1540-es években vált általánosabbá, elsősorban a királyok és a nemesség asztalán. A dánok, a norvégok és a svédek körében is szívesen látott csemegének számított a pulykahús. A pulyka Németalföldön nemcsak a tányérok szereplője volt, hanem a *festészet*nek is kedvelt figurája a 16-17. században, főleg csendéleteken tűnt föl. A pulyka iránt megnyilvánuló kereslet bővülése miatt az európai szaporulat kevésnek bizonyult, így rendszeres *szállítmányok* jutottak el az *Újvilágból* a piaci kereslet kielégítésére.

Általában a pulyka közkedveltsége, mint *karácsonyi étel*, már 1585-től datálható a szigetország étkezési szokásában, azaz VIII. Henrik uralkodásának 15. évében. Az írott dokumentumok szerint az 1540-es években Angliában már nem számított ritkaságnak a pulykapecsenye fogyasztása.

Az Egyesült Államokban a „hálaadás madara” valószínűleg 1621-ben tűnt föl Massachusetts államban. Amint *Chaline*<sup>90</sup> említi, a *Mayflower* hajó utasai 1620 decemberének vége felé érték el az amerikai partokat. A következő év a sikeres betakarítás jegyében telt el, amelyet megünnepeltek, és ennek a „főszereplője” a sült pulyka volt. Két őslakos indián segítette a kis közösséget abban, hogy életben maradjanak, elsajátítva pl. a kukorica termesztését is. A mai hálaadás ünnepe „... az 1621-es *plymouthira* emlékeztet”. Az ünnepet pulyka-napként is emlegetik. Az amerikaiak életében meghatározó szerepet játszó pulykát mi sem értékeli fel jobban, mint az a tény, hogy *Franklin, Benjamin* egykoron a pulykát javasolta a nemzet madarának, amely „... új nemzeti öntudatnak a keletkezését szimbolizálta, melynek nagyon *európaiak* a gyökerei, de jövőjét az *Újvilág* alapozta meg”. Az Egyesült Államok címerében a pulyka helyett a *fehérfejű rétisas* került az állam címerébe, amely 1782 óta a nemzet szimbóluma.

A broiler-csirke mellett a broiler-pulyka előállítására a világ állattenyésztésének egy sikertörténete, az „ipari” állattenyésztés egyik fontos területe. Az Egyesült Államokból indult ki, de eljutott a világ szinte minden részébe. Minden elfogadottság és fejlesztés ellenére az Újvilág, elsősorban az *Egyesült Államok* a „*pulykavilág*” központja, a tudományos kutatás, a gyakorlati megvalósítás terén egyaránt. Az „államokban” és Európában a broiler csirkének és a tojás-gyáraknak egyre nagyobb *vetélytársa* a pulyka, átalakítja eddigi táplálkozás-kultúránkat. Az ízlésváltás egyre nagyobb arányt igényel a pulykahúsnak és a belőle készült állati termékeknek, és ez alól *Magyarország* sem jelent kivételt.

A *kacsa* (*Anas platyrhynchos* L.) (*Mason, Szabó, Matolcsi*<sup>91</sup>) mint háziszárnyas a 21. század fordulóján közel *egy milliárd* darabot számlál, amelynek közel 90%-a Ázsiában található, és ebből mintegy 80%-a Kínában. Az európai részesedés nem éri el a 10%-ot. Bár az egész világon elterjedt, gazdasági jelentősége szinte kizárólag Délkelet-Ázsiában van (hús, tojás). Az említett régióban – Vietnam, Indonézia, Thaiföld, Kína, Banglades, Fülöp-szigetek és Burma – a tartása összefügg a rizstermesztéssel, a vizes területek kacsával is történő hasznosításával. Az elterjedtsége ellenére kevés megbízható adat áll rendelkezésre domesztikációjának színteréről,

<sup>90</sup> Chaline, E. (2014): 132-133.

<sup>91</sup> Mason, L. (ed.) (1984): 335-338., Szabó L. (2005): 230., Matolcsi J. (1975): 211-212.

időszakáról, ami sok téves nézet megszületéséhez nyújt támpontot. Amint *Matolcsi*<sup>92</sup> megjegyzi: „... két egyforma jelentőségű háziasítási körzet feltételezését fogadjuk el. Az egyik *Kína*, a másik *Dél-Európa*, közelebről a *Földközi-tenger melléke*”. Mindenesetre *Délkelet-Ázsia* tekinthető a domesztikáció fő központjának. Az európai szinten a kacsát talán az *ókorban* (Kr. e. első évezred) háziasították. Annyi bizonyos, hogy az *egyiptomiak* kizárólag vadászták, nem tartották. A *görögök* és a *rómaiak* ismerték, sőt az előbbieket a *vadkacsát* hizlalták. De az is elképzelhető, hogy a *görögöknek* volt *házi kacsájuk*, amire utal *Arisztotelész*, továbbá azok a kacsák alakú *vázák*, amelyek Ciprus és Rodosz szigetén napvilágra kerültek. Az antik világban való jelenlétére utalnak a *római gazdasági szakírók* munkái is. Ami alátámasztja, hogy a rómaiak idején már *elterjedt* házi szárnyas volt a kacska, amely hosszú idejű domesztikáció révén született meg, a *tőkés réce* ösből. Egyes vélemények szerint Európában a háziasítás a Kr. u. 12. század utáni időpontra tehető. *Horn Artúr* is hasonlóan vélekedett. A kínai álláspont azt tartja, hogy *Kínában* legalább 3000 év óta van házikacsa tartás, amit alátámasztanak a Kr. e. 2500 közepéről felszínre került leletek.

A *modern* intenzív kacsatartás csak a 20. század második felétől vette kezdetét, amely összefügg a hibridizációval, a táptakarmányok elterjedésével, nem minden esetben a „vizes tartás” keretében. *Bakoss*<sup>93</sup> (*Pallagi akadémiai tanár*) a 20. század első harmadának fajtáiról írja: „... mintegy 140 kacsaféleség ismeretes (...) a *pekingi kacska* kínai eredetű, ahonnan az 1870-es évek elején hozták Európába.

A *liba* (*Anser anser f. domesticus*) (*Mason; Matolcsi*<sup>94</sup>) a másik házi szárnyas, amelynek vad alakja a *nyári lúd*. Szerepel még *tőkés lúd*, *szürke lúd*, *márciusi lúd* néven is. A vadlúd Izlandtól az Amur-folyóig honos állat, a költöző madarak közé tartozik. Háziasított formája Európá-szerte *népszerű víziszárnyas*. Az *egykori SZU*-ban a tyúk után a második legnépszerűbb állatnak minősült. Az északi félteke víziszárnyasa, tartása *szórványos* a meleg égövben, kivételt *Kína* jelent. A háziasításának története – *Zeuner*<sup>95</sup> szerint – visszanyúlik a *neolitikumba*, de ennek igazolására azonban kevés adat áll rendelkezésre.

Az egyes népek mitológiájában érdemes figyelemmel kísérni az állatok, köztük is elsősorban a háziállatok szerepét, mivel következtetni lehet belőle az adott népesség életében betöltött szerepükre, amely egyaránt lehet úgy pozitív, mint negatív. Ez a „kettősség” gyakori jelenség, amely alól nem jelent kivételt a lúd sem az egyes népek életében. Számos mítoszban a lúd gyakran a káoszt képviseli, egyúttal részese a világ teremtésének. Sok helyütt közel azonos nyelvi elnevezéssel fejezik ki a napot és a ludat. A korai Kínában is szereplője a közgondolkodásnak. Talizmánként is használják, amely a házasságban garantálja a szerelmet. Egyúttal az elővigyázatosság és az éberség jelképe. A középkori Európában a boszorkányok hatásállataként élt a nép körében. A szibériai hagyományokban a sors urát (lúdszellem) testesítette meg. Ezópusz meséinek rendszeres szereplője. Junó ludai az Angyalvár megvédésében jeleskedtek, mint az éberség megtestesítői. Napjainkban is él még a magyar néphagyományban a november 11-éhez kötődő Márton-napi liba, amely nevezetes napnak a szereplője Szt. Márton, Tours városának püspöke, aki a pannóniai Savaria (Szombathely) szülőtte volt (*Rác*<sup>96</sup>).

---

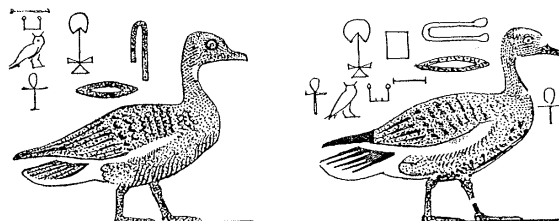
<sup>92</sup> Matolcsi J. (1975): 211-212.

<sup>93</sup> Bakoss L. (1925): 278.

<sup>94</sup> Mason, L. (ed) (1984): 345-348., Matolcsi J. (1975): 214-216.

<sup>95</sup> Zeuner, Fr. (1963): 466-470.

<sup>96</sup> Rác J. (2012): 307-308.



45. ábra Házasított lúdfélék az ókori Egyiptomban. Forrás: Zeuner, Fr. (1963): 468.

A liba domesztikációjának első színtere valószínűleg *Dél-Európa* volt. A csontleletekre nem lehet megnyugtatóan hagyatkozni, mert a vad és a házasított alakot nehezen lehet megkülönböztetni. Az *egyiptomi lúdábrázolások – Matolcsi*<sup>97</sup> szerint – segítenek a kérdés tisztázásában, mert „... a Kr. e. 3. évezred második felében (a) falfestményeken (...) *fehér* ludakat ábrázoltak, amelyeket a kutatók többsége házasított nílusi lúdnak minősített”. Bár ezzel nem zárult le a vita. Amint *Brentjes*<sup>98</sup> írja, „... annyi bizonyos, hogy a *nyári lúdtól* származik. Mivel jogosnak látszik az a feltevés, hogy a házasítása a *költési zónában* ment végbe, márpedig a nyári lúd *nem* költ Egyiptomban, a Nílus-völgye semmi esetre sem lehet az *őshaza* (...) a házilúd legrégebbi ábrázolásai a Kr. e. 3. évezredből itt találhatóak. Egyiptomban más lúdfajtákat is tartottak, köztük a *nílusi ludat*”. A lúd és a tojása az ókori Egyiptom vallásában fontos szerepet töltött be. Hitük szerint az első istenük lúdtojásból kelt ki. Később Amon isten állatának számított. „*Elő-Ázsiában* a lúdtenyésztés valószínűleg még a Kr. e. 3000 előtt (kezdődött) amelyből (...) *leletek* még *nem* maradtak ránk”. Így valószínű, hogy az ókori Egyiptomba már házasított lúd került be. *Európa* korai története is igazolja a liba jelenlétét. Az antik *görögök* libahizlalással foglalkoztak, a *rómaiak* pedig arra törekedtek, hogy a máját megnöveljék, liszt, tej és méz etetésével. A libaszírt orvosságok összetevőjeként vették igénybe. Tollát párnák töméséhez használták. Mindamelllett a *lúdtoll* a *Kr. u. 5. században* íróeszköz gyanánt volt forgalomban. A *kínai* libatartás több mint 3000 évvel ezelőtt vette kezdetét, és onnan elterjedt Indiában és Afrikában, végül Európában is. A kínai lúdtartásról, annak kialakulásáról nincs semmi ismeretünk. Noha a Távols-Keleten nincs akkora jelentősége, mint a kacsának.

A *galamb* (*Columba livia*) (*Mason*<sup>99</sup>) őse, a szirti galamb az északi félteke széles sávjában található, a Brit-szigetektől Indiáig, és Afrikának az egyenlítőig húzódó régiójáig. A galambtartás *legősibb* színtere a *Mediterráneum* keleti övezete volt. Kevésbé ismert a *perzsák* jelentősége elterjesztésében. A rómaiaknál a *dél-itáliai görögök* közvetítése a fontos. A mezőgazdasági *szakírók* körében is kedvenc témát jelentett a tapasztalatok rögzítése a galambtartást illetően. A római *légiók katonái* mindig vitték magukkal galambot az üzenetek küldése érdekében. A terjedő galambkultusz lemérhető az egyes nyelvekben a latin *columba* szó átvételéből. A korábbi időszakokban a szakirodalomban jeleskedtek a spanyolok, itáliaiak, a németek és az oroszok, valamint az arabok (pl. *Avicena*, aki kiemelte a galamb diabetikus hatását a táplálkozásban). De Közép- és Kelet-Ázsia, beleértve a *kínaiakat*, szintén fontos művelőiként ismertek a galambtartás elméleti és gyakorlati kérdéseire adott válaszokban. Az 1800-as évek végére a *galambtartás* szinte az egész világon *közkinccsé* vált, és a 20. századtól látványos fejlődési pályát futott be. Európában és Észak-Amerikában kezdetét vette a *nagyüzemi galambtartás*.

A házasításának kezdeti lépései a *Kr. e. 4500* körüli évekre tehetőek. Elhelyezésének *dúcos* formája már az asszíroknál megjelenik. A *Kr. e. 5. században* *Hellász népe* ábrázolta a házi

<sup>97</sup> Rác J. (2012): 215

<sup>98</sup> Brentjes, B. (1976): 100-101.

<sup>99</sup> Mason, L. (ed.) (1984): 353-355.

galambot szobrokon, vázákon. Szanszkrit, óperzsa, latin elnevezések mutatják meglétét – nem háziásított alakját –, amely a Kr. e. 1500-600 közötti időszakot öleli föl. Az Ószövetségben Ézsaiás által említett, dúcban tartott galamb még nem domesztikált egyedeket tartott. Ezt a tartásmódot átvették az egyiptomiak is. Zeuner<sup>100</sup> szerint a perzsák vitték be Európába a házi galambot. Eleinte nem táplálékként hasznosították, hanem a szerelem, a termékenység jelképe volt, amely a föníciai istennő, Asztarté kultusza révén terjedt el a Közel-Keleten. Józua halála után még a zsidóknál is nagy becsben tartották ezt az istenséget, Asztarót néven tisztelték. Az ókori zsidóság áldozati állatként is igénybe vette a galambot, ahol a juh vagy a kecske nem állt rendelkezésre. A kereszténységben a galamb a Szentlélek jelképeként terjedt el a világon. De legalább annyira ismert a galamb, mint a béke szimbóluma.

Levi, W. (*Encyclopedia of Pigeon Breeds, New Jersey*) 1965-ben megjelent munkájában csoportosította a 20. század közepéig létező fajtákat, amiből kitűnik, hogy az Óvilág keleti régiói meghatározó szerepet játszanak a világ galambtenyésztésében, az egyes fajták megszületésében. Kiemelkedő szerepet töltenek be az ókori perzsák, akik révén vált népszerű Európában a galambtartás. A hústermelésre kitenyésztett fajták megjelenése előtt a galambversenyek élveztek elsőbbséget a galambtartók körében.<sup>101</sup>

## ÖSSZEFOGLALÁS

A neolitikus forradalom kibontakozása a mezőgazdaság megszületését eredményezte, ami a kultúrnövények megjelenéséhez és a háziállatok domesztikációjához vezetett. Ezzel a lépéssel az ember elindult a civilizáció felé vezető úton. Formálódott a társadalom, a gazdasági élet elemei bővültek, megindult a társadalom differenciálódása, ami a munkamegosztással párosult. Megszületett az írás, ezt követően kibontakozott a tudomány. A mezőgazdaság gyakorlata elősegítette a településhálózat kialakulását, ami egyúttal a városiasodás térhódítását is jelentette. Végső soron a mezőgazdasági termelés elősegítette a korai közösségek kulturális életének megszületését, beleértve a szélesebb körű vallási élet kibontakozását.

A mezőgazdasági kultúra két fő ágazatának, a földművelésnek és az állattartásnak a kapcsolata hosszú időn keresztül az igaerőn nyugodott, és csak a XVIII. századtól – az új mezőgazdaság révén – bővült. Mindez a szántóföldi takarmánytermesztés megjelenésével teljesedett ki, ami a két ágazat egymásra utaltságát teremtette meg. Az állattartó állattenyésztést követő állattenyésztő állattartás is zömmel a XVIII. századtól vette kezdetét, és vele együtt az új állatfajták kinemesítését. Természetesen mindez térben és időben nagy különbségeket takar a világ mezőgazdasági kultúrájában. A társadalom igényeihez igazodó állattenyésztés ugrásszerűen kibővítette háziállataink fajtakinálatát. Ez együtt járt a nomád állattartás visszaszorulásával. A genetika tudományának eredményei hatalmas lendületet adtak a hibridizációnak és vele együtt a modern állatfajták megszületésének. Összeállításunk igyekszik nyomon követni az állattenyésztés fejlődését, a gazdasági hasznonállat faj és fajták kínálatának alakulását a világban.

---

<sup>100</sup> Zeuner, Fr. (1963): 460-462.

<sup>101</sup> Surányi B. (2021): 107.

## ***IRODALOM***

- Bakoss L. (1925)=Gazdasági baromfitenyésztés. Debrecen-Budapest
- Baltay M. (1983)=Magyarországi sertésfajták és -hibridek. Budapest
- Bartosiewicz L. (2006)=Régenvolt háziállatok. Budapest
- Brentjes, B. (1976)=Vadállatból háziállat. Budapest
- Chaline, E. (2014)=Ötven állat, amely megváltoztatta a történelmet. Budapest  
(enesei) Dorner B. (1925)=A sertés tenyésztése és hizlalása. Budapest
- Flade, J.E. (2002)=A szamár. Budapest
- Grigg, D.B. (1980)=A világ mezőgazdasági rendszerei. Budapest
- Hankó B. (1943)=Az ember és az állatvilág kapcsolatai. Budapest
- Hankó B. (1943)=Magyar háziállataink. Budapest
- Horn A.–Dohy J. (1970)=A világ szarvasmarha fajtái, értékelésük és nemesítésük. Budapest
- Mason, I.L. ed. (1984)=Evolution of domesticated animals. London-New-York
- Matolcsi J. (1975)=A háziállatok eredete. Budapest
- Rác J. (2012)=Állatnevek enciklopédiája. Budapest
- Sambras, H.H. (2002)=Haszonállatok színes atlasza. Budapest
- Scherf, B.D. ed. (2000)=World watch list for domestic animal diversity. 3rd. Rome
- Stohl G. (1981)=Emlős háziállatok. (Mammalia domestica). Budapest
- \*Surányi B. (2010)=Az állattenyésztés története. Egyetemi jegyzet. Debrecen
- \*Surányi B. (2015)=A tej és tejtermékek múltja és jelene. Egyetemi jegyzet. Debrecen
- \*Surányi B. (2021)=Háziállatok a történelemben. Egyetemi jegyzet. Debrecen.
- Sütő Z. (1997)=A pulyka-tenyésztés, tartás, hizlalás. Budapest
- Szabó L. szerk. (2005)=A mezőgazdaság földrajza. Budapest
- Veress L.–Jankowski St.–Schwark, H. J. szerk. (1982)=Juhtenyésztők kézikönyve. Budapest
- Wellmann O. (1921)=Általános állattenyésztéstan. Budapest
- Zeuner, Fr.E. (1963)=A history of domesticated animals. London

*A \*-gal jelzett kiadványok irodalmi jegyzéke nincs jelezve, a jelenlegi összeállításban csak az említett jegyzetekben található meg.*